

ბათუმის შოთა რუსთაველის სახელმწიფო უნივერსიტეტი

ნიკო მარი

მოგზაურობიდან თურქეთის ლაზეთში
(შთაბეჭდილებები და დაკვირვებები)

*(მოხსენებულია 1910 წლის 21 მარტს პეტერბურგის მეცნიერებათა აკადემიის
ისტორია-ფილოლოგიის განყოფილების სხდომაზე)*

გამოცემლობა

„ბათუმის შოთა რუსთაველის სახელმწიფო უნივერსიტეტი“

ბათუმი – 2015

რუსულიდან თარგმნა მერაბ მეგრელიშვილმა

იბეჭდება ბათუმის შოთა რუსთაველის სახელმწიფო უნივერსიტეტის
სტუდენტური თვითმმართველობის ფინანსური მხარდაჭერით

რედაქტორები: რევაზ დიასამიძე, ნანა ცეცხლაძე

ტექნიკური რედაქტორი: მიხეილ ღონაძე

6. მარმა მოხსენება „მოგზაურობიდან თურქეთის ლაზეთში“ წაიკითხა 1910 წლის 21 მარტს პეტერბურგის მეცნიერებათა აკადემიის ისტორია-ფილოლოგიის განყოფილების სხდომაზე.

6. მარის მოგზაურობის მიზანი იყო ჭანურ-ლაზური ენის შესწავლა. მოხსენების შესავალ ნაწილში მეცნიერი აღნიშნავს, რომ თურქებს ყოველთვის ეშინოდათ და აპროტესტებდნენ ქართველი მკვლევრების მოგზაურობას ისტორიულ შავშეთ-იმერხეებსა თუ ტაო-კლარჯეთში. 6. მარი წერს: „მე ვერაფრით წარმოვიდგენდი, რომ ჩვენი მოგზაურობა ეჭვქვეშ დადგებოდა და საზოგადოებრივი თუ პოლიტიკური მეთვალყურეობის ქვეშ მოექცეოდა.

თურქები ეჭვს გამოთქვამდნენ მეცნიერის მიმართ, თითქმის ის ჩამოსული იყო სამხედრო-ტოპოგრაფიული რუკების შედგენა-გადაღების მიზნით და რომ ის გადაცმული სამხედრო მსტოვარია. მას გამომწვევად ეკითხებოდნენ მოგზაურობის მიზნების შესახებ. საქართველოდან ჩამოსულ მეცნიერებს ებრაელებს და გიაურებს უწოდებდნენ. რამაზანის პერიოდში მეცნიერის ოთახში ყოველგვარი მოპატიუების გარეშე შედიოდნენ მასპინძლები და თვითნებურად ჩხრეკდნენ მის ნივთებს, წებობდნენ მის ლოგინზე. მკვლევარი მათ უდიერ საქციელს არ აპროტესტებდა და მათგან მოითხოვდა მხოლოდ და მხოლოდ ლაზურ ენაზე საუბარს.

6. მარი საკუთარ თავს რუს მეცნიერად თვლიდა. მკვლევარი მოხსენებაში აღნიშნავდა, რომ ჭანური ენა გავრცელებული იყო ბათუმის ოლქში (აღნიშნული პერიოდის რუსეთის საზღვრებში). ნიკო მარი მიიჩნევდა, რომ ბათუმიდან დასავლეთით არსებულ ტერიტორიაზე მცხოვრები მეგრელები თუ ჭანები წარმოადგენდნენ ავტოქთონურ მოსახლეობას.

მკვლევარს თურქეთში გამგზავრების წინ თურქეთის ოფიციალური დაწესებულებების მხრიდან დიდი წინააღმდეგობები შეხვდა. რუსებისთვის კარანტინი იყო გამოცხადებული. ნიკო მარს გამგზავრებაში დაეხმარა ბათუმში მცხოვრები „ვილაც ქართველი“ (ასე მოიხსენიებს), რომელმაც ოცი წელი იცხოვრა თურქეთში. თუმცა მეცნიერი მას ხშირად შეხვედრია 1898 წელს ათონზე მოგზაურობის დროს და კონსტანტინეპოლში. „ვილაც ქართველმა“ ნიკო მარს გააცნო ლაზური ენის კარგი მცოდნე არქაბელი ფეეზი ბეი. ლაზი არქაბიდან საუბრობდა თურქულ ენაზე. თაკილობდა და ერიდებოდა მშობლიურ ჭანურ ენაზე საუბარს. ნიკო მარის მოთხოვნას ფეეზი ბეისადმი, რომ გადაეცა მისთვის ინფორმაცია ლაზურის შესახებ, არქაბელი თურქულ ენაზე პასუხობდა: „migrelsa bilürsün, bir dir“ (მეგრულზე იცი? იგივეა).

ათენის მიღმა ლაზური ენა მხოლოდ ორ სოფელში იყო გავრცელებული. რიზეში ცხოვრობდნენ ლაზები, რომლებიც ლაზურად საუბრობდნენ, მაგრამ ისინი აქ მოსული იყვნენ. ლაზურზე საუბარი ქვეყნის ტერიტორიაზე ვრცელდებოდა მხოლოდ იაილებამდე (ზაფხულის სადგომები ათინაიდან ზუთი საათის მგზავრობის პუნქტამდე), ათინაში არც ისე წმინდად საუბრობდნენ ლაზურ ენაზე. არქაბეში შეინიშნებოდა წმინდა ლაზური საუბარი.

ბათუმიდან გამგზავრებაში ნიკო მარს დაეხმარა მისი გიმნაზიელი მეგობარი ნ. ელიაძე, ბათუმის საბაჟოს მოხელე.

ნიკო მარი ბათუმიდან 31 აგვისტოს, 4 სთ-სა 15 წთ-ზე გაემგზავრა სომხური გემი „ტრაპეზუნტი“, რომლის კაპიტანი იყო თურქი. მგზავრებს შორის იმყოფებოდა რამდენიმე ბერძენი და მდიდარი კემშილები, რომლებიც რუსულ ენაზე მეტყველებდნენ და განსაკუთრებით ხაზს უსვამდნენ ლაზების სიძუნწეს. გემის კაპიტნის სომეხი თანაშემწე ინფორმირებული იყო ნ. მარის ანის არქეოლოგიური გათხრების შესახებ.

თავადი ნ. ერისთავი აცნობებდა ნიკო მარს, რომ ჭოროხის დასავლეთით, ერთ ვერსზე მდებარეობს პეტრას ნანგრევები. მეცნიერმა გზაში გაიცნო ბათუმელი მუსულმანი თევფიქ ბეი. ბათუმის ოლქიდან ცხენებით გადაყვანას ემსახურებოდნენ მუჰაჯირები. ნიკო მარი ახასიათებს ბათუმელ ზია ბეი აბაშიძეს, რომელიც შესანიშნავად ფლობდა თურქულ ენას, კარგად იცნობდა რუს კლასიკოსებს და ოცნებობდა რუსეთზე. მას აკრძალული ჰქონდა შესე-ლა ბათუმის ოლქში, სადაც დარჩნენ მისი დები, ასევე, მას არ დართეს ცხოვრების უფლება რუსეთის შიდა გუბერნიაში. ნიკო მარი დაუმეგობრდა კონსტანტინეპოლის უნივერსიტეტის სტუდენტ ახმედ ხამდის. სტუდენტმა მეცნიერი მიიპატიჟა საკუთარ სახლში და მოუბოდიშა, რომ მისი სახლი ძველებურ ლაზურ სტილზეა მოწყობილი და არა ევროპულად. სტუდენტი მეცნიერს პატრიოტული პათოსით ესაუბრება განახლებულ თურქეთზე. მეცნიერის შეკითხ-ვას, თუ როგორ შეძლო მან სტამბულში ათი წლის განმავლობაში ასე კარგად შეენახა მშობ-ლიური ენის ცოდნა, სტუდენტი პასუხობს, რომ სტამბოლში ლაზები ბევრია, რომლებიც, ძირითადად, ლაზურზე საუბრობენ. ნიკო მარი კაფეტერიაში სტუმრობდა არქაბელ ლაზს, რომელიც მეცნიერს არწმუნებდა, რომ მას ურჩევნია თავისუფლად ილაპარაკოს თურქულ და ქართულ ენაზე, ვიდრე ლაზურზე. არქაბელი ლაზი ქართულ ენას ეძახდა ჩურუქსულს.

ამრიგად, ზემოთ მოყვანილი მცირე მონაკვეთი ნიკო მარის მოგზაურობიდან თურქეთის ლაზეთში ნათლად წარმოაჩენს მეცნიერის დიდ ინტერესს ლაზური ენისადმი.

მერაბ მეგრელიშვილი

მოგზაურობიდან თურქეთის ლაზეთში (შთაბეჭდილებები და დაკვირვებები)

(მოხსენებულია 1910 წლის 21 მარტს პეტერბურგის მეცნიერებათა აკადემიის
ისტორია - ფილოლოგიის განყოფილების სხდომაზე)

1. მოგზაურობა

გამგზავრების მიზანი. - იაფეტური ფონეტიკის ინტერესები. - კოლხეთი ჭოროხ-ფაზისზე. -
ქანების განცდები კლარჯეთში. - ლაზ-ქანები, resp ქანები ძველად kayin'x. - ქანური ენის
გაველნა ძველ ქართულზე. - ქანები საქართელოში, ბერძნულ-ბიზანტიური ეკლესიის გაველნის
გამტარებლები. - თურქეთის ლაზეთის ქანური მეტყველების უპირატესობა. - ხან მოსახლეობის
და ხან ხელისუფლების მხრიდან წინააღმდეგობის გაწევა არქეოლოგიურ და ეთნოგრაფიულ
დაკვირვებებზე. - ბათუმი, მზადება მოგზაურობისთვის. - საუბარი არქაბელ ლაზთან. - გემ „ტრა-
პიზონზე“. - ჩასვლა ათინაში. - ფეიზი-ზეი და ქანური ენის გაკვეთილები. - ექსკურსია ათინას
ხეობაში. - ლამგო. - ბაშ-კოი. - მზადება მოგზაურობისთვის ვიწემი. - ქვემო ბულები. - ესკი-
ტრაპიზონი. - არტაშენი. - ვიწე. - ზეგის ბუდე. - ქანური ენის გაკვეთილები. - ექსკურსია აბუ-
წყაროს ხეობაში. - მზადება მოგზაურობისთვის არქაბელ ან არქაბეში. - ვიწედან ფელუკაზე. -
ტოროკი. - სუმლა. - მოცხორე. - არქაბე არჯვი - ქანური ენის გაკვეთილების შესახებ. -
არქაბელან ზოფაში ფელუკაზე. - დაკითხვა კაიმაკამან. - ფეხით არქაბიდან ზოფაში. - კიდევ
ერთზე პოლიციის და მოსახლეობის დამოკიდებულებამზე. - რაა საჭირო საფლავში შედგენი
ექსკურსიისთვის? - რუსული ენის გავრცელება და რუსების მიმართ სიმათიის უქონლობა.

თურქეთის ლაზეთში ჩემი გამგზავრების მიზანი იყო მისი ძირძველი მოსა-
ხლეობის ენის, კერძოდ, ქანურის, ანუ ლაზურის შესწავლა, როგორც მიღებულია
მისი უფრო გვიანდელი ტერმინით აღნიშვნა. იაფეტური ენის შტოს, იმავე ქარ-
თულის და მისი მონათესავე ენების და კილოების შემსწავლელი მეცნიერების არ-
სებული მდგომარეობიდან გამომდინარე, უკიდურესად აუცილებელია ქანური
მეტყველების შესწავლა.

იაფეტოლოგიას ესაჭიროება ისტორიული ფონეტიკის შემოწმება, რომელიც
აგებულია სემიტურ ენებთან შედარება-შეპირისპირებამზე საკუთრივ დიალექტური
მასალების საფუძველზე. გვსურდა იაფეტური ენების ჩვენი ისტორიული ფონეტი-
კის შემოწმება ლაზურ, უფრო ზუსტად, ქანურ მასალებზე იმიტომაც, რომ იგი
გვაძლევს საფუძველს აღვძრათ საკითხი კოლხეთის შესახებ კლასიკური გადმო-
ცემის დაკავშირებისა არა რიონ-ფაზისთან, არამედ ჭოროხ-ფაზისთან, რამდენა-
დაც იაფეტური ენების ფონეტიკის თანახმად, ჭოროხის ამოსავალი ფორმა არის
კოროხი, რაც, თავის მხრივ, წარმოადგენს ადგილობრივ ფორმას სრულხმოვ-
ნებით და რ-თი, ნაცვლად ლ-სი, სახელწოდების კალხ ან კოლხ, რომელიც შე-
მონახულია ბერძნულ თქმულებებში.

უეჭველია, რომ ჰანები საკმაოდ ადრე იყვნენ მიყუყული თანამედროვე ლაზეთის ვიწრო საზღვრებში, მაგრამ არა ერთდროულად. ან მეგრელები ან ჰანები წარმოადგენდნენ ავტოქთონურ მოსახლეობას, ჰოროხის აღმოსავლეთითაც, სხვათა შორის, მისი მარცხენა შენაკადის - იმერხევის გასწვრივ, რომლის აუზში ქართველები-ქართვენი ჩნდებიან მხოლოდ VIII საუკუნის ბოლოდან, ხოლო: სომხები, ქართველების წინამორბედნი, ასევე იყო მოსული ტომები, რომლებიც დამკვიდრდნენ ჰანების ტერიტორიაზე. ასეთია წარმოდგენა კლარჯეთის შესახებ, რომელიც გვექმნება როცა ვეცნობით გრიგოლ ხანძთელის, VIII-IX სს. მოღვაწის ცხოვრებას და უნებლიეთ, გვიზიდავდა ჰანური ენობრივი მასალებისკენ, რათა მათში გვეპოვა დასაყრდენი კლარჯეთის გეოგრაფიულ ნომენკლატურაში ჰანური გადმონათების შესაცნობად.

იყო კიდევ სხვა კულტურულ-ისტორიული საკითხები, რომლებიც გვაიძულებდა განსაკუთრებული ყურადღებით მოვპყრობოდით ენას ლაზებისას, რომლებსაც ქართველები უწოდებენ ჰანებს (*jan-eb-i*), და რომლებშიც გვყავს უძველესი სომხებისთვის ცნობილი ჩენები = ჩეინები (*Ճէն թեյն*) და „ჩანივ“ (*Ճանիւ թանիւ*). ესწავლობდი რა ზოგიერთი ლითონის, მათ შორის, ბრინჯაოს სახელწოდებებს, მე აღმოვაჩინე მათი იაფეტური წარმოშობის ნიშნები და მსურდა, ჩემი ლინგვისტური დასკვნები შემომეწმენდინა ლაზების ენობრივი მონაცემების მიხედვით, მით უმეტეს, რომ მათი ბუნებრივი სახელწოდება *tan* ან *tayn* ჩვენი ისტორიული ფონეტიკით წარმოადგენს გვიანდელ სახეცვლილებას, ფორმა *kaɣn* (*.kaɣn, resp. kaɣin*) ე.ი. მეორე ნაწილისა ეპონიზური გვარის ფუძემდებლის „თუბალკაინი“, საკუთრივ „*ԹԻՅԱՆ*-კაინ ბიბლიის მიხედვით (დაბადება 4, 22: *Ի՞նչ kaɣin*) სპილენძის ან რკინის გამოდგომის, სპილენძის და რკინისგან ყველა სახის იარაღის გამომჟღავნების.

და ბოლოს, ძველ ქართული ლიტერატურული, უფრო სწორად, საეკლესიო ენის შესწავლამ აღმოაჩინა ჰანური და მეგრული წარმოშობის ზოგიერთი სიტყვა და გამოთქმა, სხვათა შორის, ქრისტიანული ეკლესიის ისეთი არსებითი ტერმინებისა, როგორებიცაა: საიდუმლო სერობა და სერი, მწუხრის ლოცვა, რომლებიც თავის ახსნას პოულობენ ჰანურსა და მეგრულში: მათთან სერი ჩვეულებრივი სიტყვაა, რომელიც აღნიშნავს ღამეს, მწუხრს.

ამ მხარის უფრო საფუძვლიანი გამოკვლევა განსაკუთრებით მნიშვნელოვანია ძველი ქართული დამწერლობის ძეგლების დათარიღებისთვის, საერთოდ, ქართული ლიტერატურის ისტორიისთვის. საქმე ისაა, რომ ბერძნულ-ბიზანტიური სამყაროს უშუალო გავლენა ქართულ ეკლესიაზე, ბერძნული ენისა – ქართულზე იწყება გარკვეული მომენტიდან. რომლიდან? ამასთან დაკავშირებული ადგილობრივი რეალური ტრადიციები არ შემორჩენილა. ადგილობრივ ტრადიციებს

ლეგენდარულად აქვთ ბერძნული გავლენა საქართველოში ქრისტიანობის დამკვიდრების მომენტამდე, მაშინ, როდესაც ქართული ეკლესიის საწყისი ეპოქა მიმდინარეობდა სირიულ-სპარსულ-სომხურ ძველ აღმოსავლურ ეკლესიასთან ერთიანობაში, ეს, სხვათა შორის, აშკარად მომდინარეობს საღვთო წერილის ქართული თარგმანების შესწავლიდან.

ლიტერატურული ძეგლები ცხადყოფს, რომ ჭერ კიდევ VIII, IX, X და XI საუკუნეებშიც კი ქრისტიანული ეკლესიის მესვეურნი, ბერძნული მართლმადიდებლური სწავლების სულისკვეთებით გამსჭვალულნი, დაკავებული იყვნენ ძველი ქართული თარგმანების გადაკეთებით, ბერძნულ დედნებთან მათი შეთანხმებით ან კიდევ, სრულიად ახალ თარგმანებს ქმნიდნენ ბერძნულიდან ნაცულად სომხურიდან ძველი თარგმანებისა. გზადაგზა ირკვევა, რომ ბერძნული გავლენის გამტარებლები თუ არა მხოლოდ უპირატესად მაინც იყვნენ ქართული ეკლესიის მოძღვრები, წარმოშობით ჭანების თავდაპირველი რაიონიდან. საერთოდ, აპრიორი ჩანდა შესაძლებელი, რომ აღმოსავლეთ საქართველოში ბერძნული გავლენა მოდიოდა ლაზებისგან და მეგრელებისგან. ე.ი ჭანებისგან და იბერიელებისგან, რომლებიც უშუალო ურთიერთობაში იყვნენ ბიზანტიასთან, როგორც მეგრელები-იბერიელები ან კიდევ მათ შემადგენლობაში მყოფნი, როგორც ლაზი-ჭანები. ერთი მხრივ, ბერძნული ენის ცოდნა და მეორე მხრივ, საუბარი ქართულის მონათესავე ენებზე მათ ხელს უწყობდა უკეთესად ყოფილიყვნენ მომზადებულნი ისეთი მისიისთვის, როგორიცაა საქართველოში ბერძნული ეკლესიური გავლენის გავრცელება, კერძოდ კი, საეკლესიო ლიტერატურული ძეგლების ბერძნულიდან ქართულზე თარგმნისათვის. და მართლაც, როდესაც ძველ ქართულ ტექსტებში იწყებენ აღმოცენებას ჭანიზმები და იბერიზმები, მაშინ ამ აპრიორულად უმიჯვღომა მოსაზრებამ შეიძლება შეიძინოს ურყევი ფაქტის მნიშვნელობა. რა თქმა უნდა, საქმის ასეთი მდგომარეობიდან გამომდინარე, იძულებული გახდებოდა გველიარებინა, რომ ბერძნულ-ბიზანტიური ეკლესიური გავლენა საქართველოში ვერ განვითარდებოდა თვით ჭანების-ლაზების ქრისტიანულ რელიგიაზე მოქცევამდე, ე.ი. VI საუკუნემდე, თუ სინამდვილეა, რომ ამ დრომდე ქრისტიანი ლაზები არ იყვნენ საკმაო რაოდენობის, რათა მიეღოთ მონაწილეობა თავიანთი აღმოსავლელი ნათესავების ქრისტიანულად მოქცევაში.

რაც უნდა მრავალფეროვანი იყოს დასახული საკითხები, რომლებიც ლაზეთს ეხება, ისინი, ბოლოს და ბოლოს, საყრდენს ეძებენ ლაზურ, ან, უფრო სწორად ჭანურ ენაში.

ჭანურ მეტყველებას შეიძლება შევხედეთ რუსეთის საზღვრებშიც, ბათუმის ოლქში, მისგან დასავლეთით სამი საათის სავალზე ზღვასთან და უფრო ზევით,

მურღულის ხეობაში¹, მაგრამ ამ ლინგვისტიკურმა რაიონმა და თურქეთის სასაზღვრო ზოლმა ხოფის ჩათვლით განიცადეს ქართულისა და მეგრულის ძლიერი გავლენა. გაცილებით უფრო საინტერესოა თურქეთის ლაზეთის დასავლეთი ნაწილი. ჰანურმა ენამ აქაც განიცადა ძლიერი გავლენა ჯერ ბერძნული ენის, ხოლო მოგვიანებით თურქულისა, მაგრამ გათვალისწინება უცხოენოვანი ელემენტების ზემოქმედებისა გაცილებით ადვილია, ვიდრე იმისა, თუ რა იყო გადმოღებული მონათესავე ქართული და, განსაკუთრებით, მეგრული ენებისგან. გადმოღება ასე ახლოს მდგომი ენების, ხშირად შეიძლება მიჩნეული იყოს, როგორც ჰემმარიტი მოვლენა ჰანურში.

ამგვარად, თურქეთის ლაზეთში ჩემი ამჟამინდელი გამგზავრების ძირითადი ამოცანა იყო ჰანური ენის შესწავლა, შესაძლებლად თავისუფალის ქართული და მეგრული გავლენისგან.²

ენის შესწავლასთან ერთად, ამ მხარეში ყოფნა მსურდა გამომეყენებინა არქეოლოგიური და ეთნოგრაფიული დაკვირვებისთვის, ან, ყოველ შემთხვევაში, რიგი ფოტოგრაფიული სურათის გადაღებისთვის, რომლებიც წარმოაჩენდნენ ამ მხარეს ამა თუ იმ მიმართებით.

ვერაფრით წარმოვიდგენდი, რომ ჩვენი საქმიანობა მხოლოდ ექვს გამოიწვევდა და ჩვენ მოგვიწყობდნენ საზოგადოებრივ და პოლიციურ დევნას. ჩვენზე ეკვობდნენ, რომ ჩამოვედით სამხედრო-ტოპოგრაფიული გეგმების გადასაღებად, რომ ჩვენ გადაცემული სამხედრო მშვერავები ვართ. განსაკუთრებით ძლიერ ხვდებოდა ჩემს ტანმოსულ თანამგზავრ სტუდენტ ნ. ნ. ტიხონოვს: როდესაც მოხალისეებმა ვერაფერი გააწყვეს მის წინააღმდეგ, ხედავდნენ რა მის გოლიათურ ძალას, აბეზრებდნენ მას თავს გაუთავებელი კითხვებით მოგზაურობის მიზნის შესახებ, პირდაპირ ეუბნებოდნენ, რომ არ სჭეროდათ, ეკითხებოდნენ გამომწვევად, ბოლოს და ბოლოს, როდის წავეთრეოდით ჩვენ და აჯავრებდნენ, თითქოსდა იგი იყო ებრაელი და არა რუსი. ცოტა ვინმეს თუ ერიდებოდა ხმამაღლა დაეძახა ორივესთვის გიაურები

ექვთიანობას ვერ აქარწყლებდა ის, რომ მე ჩემს სამუშაოს ვასრულებდი ყველას დასანახავად. ჩემს ოთახში დღის და ღამის ნებისმიერ დროს (იყო რამაზანი) შემოდრიოდა ვისაც მოესურვებოდა, როგორც საკუთარში. თითოეული წვებოდა ჩემს ლოგინზე, ჩხრეკდა ჩემს ნივთებს და მე პროტესტს არ გამოვთქვამდი, მოვითხოვდი მხოლოდ, რომ ჩემთვის მოემართათ ჰანურ ენაზე და ვცდილობდი, მეპასუხა ჰანურად. ყოველი მათგანი თავის მოვალეობად თვლიდა მოეწყო ჩემთ-

¹ თვით ბათუმში ლაზები ცოტა არაა, მაგრამ ისინი მოსულები არიან.

² მოგზაურობის ლინგვისტიკური შედეგები თავმოყრილია წიგნში „ჰანური (ლაზური) ენის გრამატიკა ქრესტომათიითა და ლექსიკონით („მასალები იაფეტური ენათმეცნიერებისა II)“, რომელიც იბეჭდება.

ვის დაკითხვა მოგზაურობის მიზნების შესახებ და ცოტა ვინმეს თუ სჯეროდა, რომ მე ჩაველი ჰანური მეტყველების შესასწავლად.

მოვეშადა ბათუმიდან გასამგზავრებლად. ბათუმში სამხედრო გუბერნატორის თანაშემწე პ. პ. შუბინსკი მირჩევდა არა პირდაპირ გამგზავრებას ლაზეთში, რომელიც მდებარეობდა ბათუმიდან რამდენიმე საათის სავალზე, არამედ განმეხორციელებინა მოგზაურობა კონსტანტინეპოლში ან ყოველ შემთხვევაში ტრაპიზონში და მიმელო თურქეთის ცენტრალურ ხელისუფალთა სარეკომენდაციო წერილები. ასევე, მაფრთხილებდა, რომ არ დავყრდნობოდი კუურიერის პასპორტს, რომლითაც ვიყავი მომარაგებული.

ჩემს განკარგულებაში იყო მხოლოდ ერთი თვე, მე არ შემეძლო ისეთი შორი გზით შემოვლა, როგორიც იყო გამგზავრება კონსტანტინეპოლში ან თუნდაც ტრაპიზონში, როცა ფელუკაზე რამდენიმე საათის მგზავრების შემდეგ მე შემეძლო დამეწყო სამუშაო ჩემთვის საინტერესო ენასთან დაკავშირებით. ჯერ კიდევ გაზაფხულზე ჩემი გამგზავრების შესახებ შეატყობინეს კონსტანტინეპოლსა და რიზეში და მე მსურდა იმედი მქონოდა, რომ ათინაში ხელისუფლება გაფრთხილებული იყო რუსი მეცნიერის ჩამოსვლის შესახებ.

ბათუმის პოლიცემისტერმა მაცნობა, რომ დაბრკოლების გარეშე ნაკლებად იყო შესაძლებელი ჩემი გამგზავრება ბათუმიდან თურქეთში, რადგან მე დამაკავებდნენ კარანტინში, რომელიც რუსეთიდან ჩამოსულთათვის იყო გამოცხადებული თურქეთის ხელისუფლების მიერ. ამ ცნობამ, რომელიც შემდეგ სრულიად ფანტასტიკური აღმოჩნდა, როგორც ჩანს, გააოცა გუბერნატორის თანაშემწეც.

დავკარგავდი რა იმედს რეალური მხარდაჭერისა ოფიციალური დაწესებულების მხრიდან, მე გამოვიყენე კერძო პირთა დახმარება. ბათუმში ბედმა დამაკავშირა ვინმე ქართველთან, რომელიც 20 წელი იმყოფებოდა თურქეთში. მე მას შევხვედრივარ 1898 წელს ათონზე მოგზაურობის დროს ივერიის მონასტერსა და კონსტანტინეპოლში.

მისი მეშვეობით გავიცანი არქაბელი ლაზი და მივიღე სარეკომენდაციო წერილი ფევიზ-ბეისთან ათინაში, ლაზეთში ჩემს მთავარ მფარველთან და ლაზური ენის განათლებულ, საუკეთესო მასწავლებელთან.

არქაბელი ლაზი თურქულად საუბრობდა და მგონი, მშობლიური ჰანური მეტყველების ცოდნის გამოვლენას ერიდებოდა. ჩემს თხოვნაზე, ლაზურად მოეცა ცნობები ლაზურის (ჰანურის) შესახებ, არქაბელმა თავის არიდებით ლაზურს მიპასუხა თურქულ ენაზე „*migrelse bilürsün, bir dir*“ - „მეგრულად იცი? იგივეა“. თუმცა, არქაბელმა მოასწრო ჩემთვის ეცნობებინა, რომ ათინას იქით ლაზური (ჰანური) მეტყველება არის მხოლოდ ორ სოფელში, ხოლო შემდეგ, რიზეს მხარეში ლაზური (ჰანური) მეტყველება წყდება. თვით რიზეში, რა თქმა უნდა,

გვხვდება ლაზურზე (ჰანურზე) მოსაუბრე ლაზები, მაგრამ ისინი აქ ჩამოსულები არიან.

ქვეყნის სიღრმეში ლაზური (ჰანური) მეტყველება ვრცელდება მხოლოდ იაილებამდე, მემთეთერების საზაფხულო სადგომებამდე, სანაპირო დასახლებებიდან, მაგალითად, ათინადან სიღრმეში არა უმეტეს 3-4 საათის სავალია ლაზური (ჰანური) მეტყველების გავრცელების უკიდურეს პუნქტამდე. ათინაში შედარებით ნაკლებად წმინდა ლაზური (ჰანური) მეტყველებაა. ძველი თქმულებების და წმინდა ლაზური (ჰანური) მეტყველების პოვნა შეიძლება არქაზში.

არქაბელი ლაზის თუ ჰანის მთელი ეს ცნობა მთლიანობაში დადასტურდა ჩემი დაცვირებით. სხვა კერძო პირებმა ბათუმში, მათ შორის, ჩემმა გიმნაზიელმა ამხანაგმა ნ. ელიავამ, ბათუმის საბაჟოს მოხელემ გვაცნობეს, რომ არავითარ კარანტინზე არ შეიძლება იყოს საუბარი, რომ მე შემიძლია მიეუსწრო პატარა გემს, რომელიც მიდის ხოფაში და ლაზეთის სხვა ადგილებში. გარკვეული ყოყმანის შემდეგ დამთანხმდნენ მოეცათ ჩემთვის საბაჟოდან ქალაქი, რათა დაბრუნებისას უბაჟოდ გაუშვებდნენ აპარატურა-მოწყობილობას, რომელიც მომქონდა რუსეთიდან, ოღონდ პირობად დამიყენეს, რომ უთუოდ უკან დავბრუნებულიყავი ბათუმის გავლით.

ოფიციალური დაწესებულებებისადმი ჩემი უკანასკნელი უშედეგო მიმართვა იყო დეპუა ჩვენი წარმომადგენლისადმი რიზეში, რათა მას გადაედგა ნაბიჯები და გაეადვილებინა ფოტოგრაფთან ერთად და სამეცნიერო მასალებით ჩემი გადასვლა ათინაში, დასავლეთში, უკიდურეს ჰანურზე მოსაუბრე ლაზებით დასახლებულ მნიშვნელოვან პუნქტში.

ამგვარად აღმოჩნდა გემი, სახელწოდებით „ტრაპიზონი“, რომელიც ემსახურებოდა ადგილობრივ სანაპირო მიმოსვლას ბათუმსა და ტრაპიზონს შორის. ბათუმიდან გამოვედი 31 აგვისტოს, ნაშუადღევს, 4-სთ და 15-წუთზე. უარი განაცხადეთ რა ფელუკით გამგზავრებაზე³, ჩვენ დაეკარგეთ შესაძლებლობა შეგვემოწყებინა თავად ნ. თ. ერისტოვის მოწოდებული ცნობები, რომ ჭოროხის შესართავიდან ერთ ვერსში დასავლეთით არის ქალაქის ნანგრევები და რომ ეს არის პეტრას ნაშთები.

პატარა გემზე დროდადრო ისმის ჰანური მეტყველება, მაგრამ საერთაშორისო ენად გამოიყენება თურქული: გემი სომხური, კაპიტანი თურქი, ასევე ეკიპაჟი, ბუფეტში ერთი სომეხია, მეორე თურქი. მგზავრებს შორის რამდენიმე ბერძენი და მდიდარი ჰემშილები არიან. ჰემშილები რუსულად საუბრობენ და მე მართობენ ლაზები საკმაოდ მუქ ფერებში დახასიათებებით; განსაკუთრებით არ

³ ეცდილობ ზუსტად გადმოეცე ადგილობრივი წარმოთქმა. გადაწყვიტე დაეწერო „ფელუკა“, ნაცვლად რუსული ყურთასმენისთვის უფრო მიღებული სიტყვისა „ფელუგა“.

იშურებენ ეპითეტებს, რათა მკვეთრად გამოსახონ ლაზური სიძუნწე. გემის კაპიტანთან ერთად სომეხი მმართველია. იგი იცნობს ჩემს მეცნიერულ შრომებს, უფრო მეტად ქ. ანის გათხრებს. მისმა ენერგიულმა რეკომენდაციებმა გემის ადგილობრივ აგენტებთან მნიშვნელოვანი დახმარება გამოიწვია, განსაკუთრებით, არქაებში.

მაგრამ მე მაინტერესებს თვით ლაზების შეხედულება თავის მშობლიურ ენაზე.

რაც შეეხება ჭანურ ენას, გემბანზე მესმის, რომ არსებობს სამი მთავარი კილო: ათინური, არქაბული და ხოფური. ერთი ხოფელის შეხედულებით, ყველაზე წმინდა მეტყველება „ჩხალაშია“, მაგრამ თანამოსაუბრეთა უმრავლესობა ამტკიცებს, რომ წმინდა მეტყველება ვიწეშია. მათვე გვაცნობს ათინელების შესახებ, რომ ესენი არიან ბერძნები, რომლებმაც შეისწავლეს ჭანური, მაგრამ მათთან, ჭანური მეტყველება დამახინჯდა. როგორც ჩანს, ისინი საუბრობენ კილოთქმის დამახინჯების შესახებ.

ლამით ჩავედით ათინაში, მაგრამ პირველი სექტემბრის დილამდე გაგვაჩერეს რეიდზე. შეხვედრა არ იყო გულითადი. ჩვენი რიზელი წარმომადგენელი არ გამოგვხმაურებია. მე, ნ. ნ. ტიხონოვთან ერთად, თითქოს დამსჯელ მწკრივში გამატარეს. კურიერის პასპორტი ჩამომართვეს და მხოლოდ 10 დღის შემდეგ დამიბრუნეს, როცა პირადი კავშირები საბოლოოდ დამეხმარა განმმეტკიცებინა ამ მხარეში ჩემი ყოფნა, როგორც მოსათმენი ბოროტება.

მე გააჩერდი გემ „ტრაპიზონის“ აგენტის ყავახანაში სადაც ნომრებიც იყო.

აქ აღმოჩნდა ემიგრანტების კოლონია: ქართველი მუსულმანი, რუსეთიდან გაქცეული თევფიკ-ბეი ბეჟანისძე, ბერძენი ექიმი ანასტასიადესი, სომეხი ფერმალი.

თევფიკ-ბეი ბათუმის ოლქის ქართველი მუსულმანთაგანია. ეს არის ლიტერატურაში სამუდამოდ აღბეჭდილი ტიპი საფრანგეთის ცნობილი სამხრეთი პროვინციიდან. თევფიკ-ბეის პოლიტიკურ გმირობებს, მისივე პირადი აღწერით, უეჭველია, შეეძლო მოეხდინა შთაბეჭდილება სამხრეთული ზნე-ჩვეულებების არმცოდნეზე. მის მონათხრობებს, უნდა უმადლოდეს ეს მამაცი გმირი თავის ბედს, მისი სიტყვებით, იგი აღიარებულია რუსეთისთვის საშიშ მოღვაწედ. პირადად ჩვენ, პირველ მძიმე წუთებში, როცა ათინაში დაბინავებას ვაპირებდით, თევფიკ-ბეი დაგვეხმარა და, შეძლებისგვარად, ცდილობდა უფრო მეტად დაგვეხმარებოდა.

არა თვით სარეკომენდაციო წერილმა, არამედ იმან, რომ ის მიმართული იყო ფეეზი-ბეისადმი, შესაძლებლობა მოგვცა შედარებით დაუბრკოლებლად და ადგილზე დაგვაყვებელიყავით მეცადინეობებით ჭანურ ენაში. სხვათა შორის, ფეეზი-ბეიზე მიანიშნებდა ყველა ლაზი, ვისთანაც კი მიხდებოდა საუბარი ჩემს

მიზნებზე, როგორც ერთდღერთ პიროვნებაზე, რომელსაც შეეძლო დამხმარებოდა ჩემს გამოკვლევებში.

ფეფი-ბეის დედა – თილათურ-ზადე ფეფი-ეფენდის ქართველია, თუმცა იცის მხოლოდ თურქული და ქანური. მას აქვს თანდაყოლილი ინტერესი, ფილოლოგიურ მეცადინეობებისადმი. მე ვიტყვოდი, ჯანმრთელი ლინგვისტური ინსტინქტი. მას აღმოაჩნდა საკუთარი თეორია ლაზეთის გეოგრაფიული სახელწოდებების წარმოშობის შესახებ. მან დამოუკიდებლად აღმოაჩინა კანონი წყვეტილობაზე, კ-ს ტ-ზე გადასვლა ლაზურსა თუ ქანურში. ფეფი-ბეი ადრე დილიდან გვიან ღამემდე არ იღლებოდა ჩემთან მეცადინეობით. ორი დღის შემდეგ დადგა რამაზანი. ფეფი-ბეი ამ მარხვას მტკიცედ იცავდა, მაგრამ განუხრელად განაგრძობდა ხანგრძლივი საათების გატარებას ჩემთან მეცადინეობისას, მამარაგებლად კნობებით ქანურ გრამატიკაში და მასალებით ქანური ლექსიკონისთვის. იგივე გზადაგზა კნობებს მაწვდიდა ლაზების ცხოვრების სხვადასხვა მხარის შესახებ. შესვენების დროს ვაგრძელებდი მეცადინეობას შემთხვევით სტუმრებთან, რომლებიც თავისუფლად და ხალისით შემოდრიოდნენ ჩემს ოთახში, რათა თვალი ედევნებინათ ჩემი საქმიანობისთვის.

ქანური ენის ამგვარ შემთხვევით მასწავლებლებს შორის რამდენიმეჯერ გამოვკითხე შევექი ჭარახ-ოლლი, ყავახანის 25 წლის მოსამსახურე, რომელიც ნამყოფი იყო მხოლოდ რიზეში. შევექიმ თავი წარმომიდგინა ძირძველ ათინელად, მაგრამ შემდეგ გამოირკვა, რომ ის წარმოშობით იყო მახლობელ სოფელ შელეითიდან, რომელიც არ სარგებლობდა კარგი რეპუტაციით.

მე სპეციალურად მოვიწვიე უბრალო ლაზი მენავე, რომელიც თავისთავს კაპიტან ალის ან ალი-რეიზს უწოდებდა. იგი იყო 37 წლის, ათინის მახლობელი ბულეფიდან, საქმოსნობდა ათინასა და ბათუმს შორის. უმეტესად, მე მასთან გავდიოდი ქანურ ენაზე საუბრის პრაქტიკას. სპეციალურად ბულეფის ქვეკილოზე დაკვირვებისთვის, მასალას მაწვდიდნენ 46 წლის შუქრი-ეფენდი ბალთა-ზადე ბულეფიდან – ყავახანის მეპატრონე და იქაურივე მცხოვრები, 12 წლის ბავშვი ქემალ ბალთა-ზადე იზრაიმი-ეფენდი. ათი დღის შემდეგ მე უკვე შემძლო ლაპარაკი ქანურ ენაზე და ლაზების გამოკითხვა მათ მშობლიურ ენაზე. მაშინვე გადაწყვიტე ფეფით გავმგზავრებულიყავი ათინას ხეობით ლაზეთის სიღრმეში.

11 სექტემბერს ეს ექსკურსია მე განვახორციელე ნ. ნ. ტიხონოვთან ერთად, მეგზურის – ალი-რეიზის თანხლებით. ალი-რეიზი მკაცრი მუსულმანია. მიუხედავად მგზავრობისა, რომელიც მისთვის მწელი აღმოჩნდა, იგი ზუსტად ასრულებდა ისლამის კეთილი მიმდევრის ყველა წესის მოთხოვნას, ერთხელაც არ უხლოია რა ხელი წყალზეც კი მთელი დღის განმავლობაში. ამავე დროს იგი ძალზე თავისუფლად აბროვნებდა პოლიტიკურ საკითხებზე. თუ მისი სიტყვებით ვიმსჯელებთ,

თურქეთი რესპუბლიკაა და არა მონარქია. რუსეთს იგი ზემოდან უყურებს, როგორც ჩამორჩენილ ქვეყანას. „ჩვენთან, თურქეთში თავისუფლებაა, — მშვიდად მარწმუნებდა ალი-რეიზი; — ჩვენ ვისაც კარგს და ჭკვიანს დავინახავთ, იმას დავაყენებთ სტამბულში ჩვენს მმართველად“. მას სოციალური საკითხებიც მარტივად ეჩვენება: „აქ ყოველ მუშაკს აქვს საკუთრება“, გემოდღვრავდა ალი-რეიზი, „ფლობს მიწას, ხოლო რუსეთში მიწა ბევრია, მაგრამ იგი მთლიანად ეკუთვნის რამდენიმე დიდბუღს“. რუსების შესახებ არა აქვს არავითარი წარმოდგენა. ოდესაში მის თანამემამულეებს აჯავრებდნენ შეძახილით „სის! სის!“, უმკველია, ბერძნულად (ძნ - ლორი), და იგი დაჟინებით ამტკიცებს, რომ ეს რუსული სიტყვაა, რომ რუსები ასე აჯავრებენ მუსულმანებს. ალი-რეიზმა რუსულ ენაზე იცის მხოლოდ გინება, რომელსაც სიამოვნებით ურევს თავის ჭანურში, უტოლინრობის გამო იგი მიაჩნია რა ის წამოძახილად ან შორისდებულად.

ჩვენი გზა გადიოდა მდინარე ათინას მარცხენა ნაპირზე, სადაც ჩვენ ქალაქიდან თვით შესართავთან გადავედით წყილი ჭოკით ხიდის ფუნქციას, რომ ასრულებდა. ხან ჩვენ ვეწეოდით ჩინებულ ჯგუფს, რომელიც ნავაპრით ბრუნდებოდა ბაზრიდან, ხან კიდევ ისინი გვეწეოდნენ ჩვენ. პირველივე ცდა, გადაგველო სურათი ამ ჯგუფიდან ერთ-ერთისთვის, აღკვეთა ჩვენმა მეგზურმა ალი-რეიზმა: „დამალეთ ინსტრუმენტი, თორემ ცუდად წავა საქმე! თქვენ ხომ ასე შეუმჩნევლად ქალსაც შეიძლება გადაუღოთ სურათი!“

მალე გავუსწორდით ყავახანას, რომლის კარებთან შევისვენეთ. ყავახანის მეპატრონე ბერძენი იყო. თითქოს ჰაერიდან იყნოსეს: ყველა მხრიდან დაიწყეს შეგროვება ლაზებმა, მოხუცებმა და ახალგაზრდებმა. წავიდა უსასრულო დაკითხვა. დაინტერესებას იჩენდა ევროპულ კოსტუმში გამოწყობილი და ფესიანი ქუდით დამშვენებული ერთი მეტისმეტად ფერხორციანი და მსუქანი ჰემშილი, რომელიც სამშობლოში მოემგზავრებოდა შორეული ქვეყნიდან. მას ჰქონდა საცხობი ან კიდევ ფქვილის საქმეს ეწეოდა რეველში. ის ჩამოვიდა გადატვირთული ცხენიდან დაჯდა რა მეპატრონის მიერ დიდი პატივით შემოთავაზებულ სკამზე და გამართა რუსულ ენაზე ისევ დაკითხვა... მან ჭანური არ იცოდა.

გავაგრძელეთ რა ზემოთ გზა, ჩვენ შევუხვით მარცხნივ, სამხრეთ-აღმოსავლეთისკენ, მდინარე მელესკურ წარის მარჯვენა ნაპირზე.

ლამე გავათიეთ ალი-რეიზის დასთან სოფელ ლამგოში. სოფელი მდებარეობს მელესკურის ხეობაში, მდინარე მელესკურის მარჯვენა სანაპიროზე, რომელიც მარჯვნიდან ერთვის ათინას.

სახლის მეპატრონე აღმოჩნდა ათი წლის მარჯვე ბიჭი სერვეთი. მამამისი რუსეთში გარდაიცვალა. ის იყო ხაბაში, დაქირაებული ჰემშილის მიერ. სერვეთმა ჭანურად პირველივე შეკითხვების შემდეგ შემომთავაზა ჭანურ ენაზე

თავისი განმარტებების სანაცვლოდ მისთვის მიმეცა გაკვეთილი რუსულ ენაში, ამასთან, ჩამოთვალა რიგი საჭირო საგნებისა და მკითხა, თუ რა ეწოდებოდა მათ რუსულად. ბიჭი სწრაფად ითვისებდა რუსულ სიტყვებს. 10 წლის წიგნიერი სერვეთი წერს და კითხულობს თურქულ ენაზე. მეურნეობა მას სრულ წესრიგში აქვს. მუშაობენ ქალები, დედა და დეიდა, თვითონ კი, როგორც ჰემშარიტ ლაზს შებფერის, მეთვალყურეობს. ხელობის სიყვარულიდან გამომდინარე, იგი სიამოვნებით აშენებს ფუტკარს, რომლის სკები მოთავსებულია ლამაზ და ტანად წიფლის ხეებზე, მალა, მალა, თითქმის ზედ კენწეროსთან.

როგორც რამაზანს შებფერის, ჩვენ მზის ჩასვლის შემდეგ გვიმასპინძლდებიან: პურის ნაცვლად სიმინდის მჭადი, შემწეარი კვერცხი, თევზი ქაფშია, წიწილა. თითოეულ კერძს მიირთმევენ გობით, საიდანაც ნაჭრები გადაიღება ხელით. ტრაპეზის წინ და ტრაპეზის შემდეგ აუცილებელია ხელების დაბანა, ყველგან არაჩვეულებრივი სისუფთავეა. საწოლის თეთრეული საუცხოოდ ქათქათებს.

სალამოს მიედივართ ყავახანაში, მალა, ციკაბო ფერდობზე, დაკლაკნილი ვიწრო ბილიკით, რომელსაც ფარნით ანათებს მკვირცხლი სერვეთი. ყავახანის მებატრონე ერთი მოხუცია, რომელმაც ფული ერთ ღამეში იშოვა დუნიიზე მკვლელობის შედეგად. იგი ოდესღაც მეგზურობას უწევდა ინგლისელებს, რომლებიც მცენარეთა კოლექციას ადგენდნენ ლაზეთში. მას ასხოვს რუსი „ჩეაჩევი“, ალბათ, პ. ა. ჩიხაჩევი, ავტორი „Azie Mineure. Description physique“ (Paris 1866)⁴.

სტუდენტმა ნ. ნ ტიხონოვმა ჰემშილში ნახა მოსაუბრე, რომელიც ბრწყინვალედ ლაპარაკობდა რუსულად. მან 27 წელი იცხოვრა კიევში, დაქორწინებულია რუსზე. ჩვენმა მეგზურმა წარმართა საუბარი ჰანურად, რომელშიც შერეული იყო თურქული სიტყვები და მთელი ფრაზები, ვაშლის ბალების შესახებ, ტვირთებსა და ვაჭრობაზე. მას უსმენდნენ ადგილობრივი ლაზები და შემთხვევით მოსული თურქი სტუმარი. თურქი მეყავე ჩვენს ანგარიშზე უმასპინძლდება მთელ კომპანიას თურქული ყავით და ჩაით. შემოდის ჭკუფი ქურთებისა, რომლებიც აქ დაკავებული არიან საპალნის ზიდვით. ისინი სასტიკად გამოიყურებიან მე ვცდილობ, ყავახანის პატრონს ეესაუბრო ჰანურ ენაზე, უმეტესწილად, ვისმენ წყვეტილ თხრობას მისი ახალგაზრდობის დროის გმირობების შესახებ, მანამ, სანამ სერვეთის დაღლილი სახე არ გვაიძულებს ვიფიქროთ მის სახლში დასაწოლად დაბრუნებაზე.

⁴ ამ ჩიხაჩევა მისცა მასალები P.v. Tschichatschef, s Reizen in Kleinasien und Armenien 1847-1863. Itinere, redigirt und, mit einor neuen Construction der karte von Kleinasien begleitet von N Kienert (Ergansungsheft N20 su Petermann's „Geographischen Mittheilungen“, Gotha. რუსული თარგმანი ნგელმერსენის „რუსეთის იმპერიის გეოგრაფიული საზოგადოების კავკასიის განყოფილების უწყებანი“ ტ. IV დანართი „აზიური თურქეთის გეოგრაფიის მასალები“. გვ. 1-79.

ჯერ კიდევ ღამით, მზის ამოსვლამდე ერთი-ორი საათით ადრე, გვაყენებენ და გვიმასპინძლებდებიან ტრაპეზით: ჰანურად მას ეძახიან მოსელას (mosela).

ღილით ღამოდან სერვეტს მიეყავართ მთის მწვერვალზე არსებული ციხესიმაგრის ნანგრევებზე, მელესკურის იქეთ ნაპირზე მდგარ. ზედ ციხესიმაგრესთან სერვეტით დასახმარებლად იხმობს ადგილობრივი ხოჯის შვილს, ოსმანს, რომელმაც იცოდა ციხესიმაგრესთან მისასვლელი ბილიკი: აქვე მათ ფოტო გადაეუღეთ. ციხესიმაგრის სახელწოდება არ იციან, მას უბრალოდ ეძახიან ჭიხას (çiğâ) რაც ჰანურზე ნიშნავს ციხესიმაგრეს. ნანგრევებზე ხეები გაიზარდა, ირგვლივ ტყეა.

ციხესიმაგრის კედლები ტლანქად არის ნაგები, გათლილი ქვებით მოპირკეთების გარეშე. გადარჩა კარები, კერძოდ, მისი საყრდენები. ციხესიმაგრის შიგნით არის რომელიღაც ნაგებობის ნაშთები, ადგილობრივების მტკიცებით, აბანოსი. ასევე შიგნით არის რომელიღაც ნაგებობის ნაშთები, რომლებზეც მოასწრო გაზრდა მაღალმა ხეებმა. ორი კოშკით შემოსაზღვრული ერთი კარის ზედა კუთხეებში არის გამჭოლი მრგვალი ხვრელები, დიამეტრით 0, 08 მ.

ციხესიმაგრიდან (ჭიხა çîğâ) ქვევით ჩასასვლელია ბაშ-კოიში, ათინას ხეობაში, ჰანური მეტყველების უკიდურეს სამხრეთ საზღვართან. ბაშ-კოის მაღლა ჰემშილების საზღვრებია. ჩვენ რეის ნახევარზე ციხესიმაგრიდან გავედით და ცხრის თხუთმეტ წუთზე ვიყავით ბაშ-კოის ყავახანაში. ბაშ-კოიში არის მეჩეთი სკოლით. ადგილობრივ მკვიდრთაგან ჩვენი ყურადღება მიიქცია ხუსეინ კალაფაჯი ოღლიმ, 21 წლის ჭარისკაცმა ჯიგეტურიდან, რომელმაც თავი წარმოგვიდგინა ყირიმელ თათრად. იგი მშვენივრად საუბრობს რუსულ ენაზე და ჩვენ კეთილმოსურნე ახლობლებად გვთვლის. სახელდობრ ეს „ყირიმელი თათარიც“ წარმოშობით აღმოჩნდა ლაზი: მისი მამა იყო ვინმე თოფან-ოღლი ლაზეთიდან. ახალგაზრდა ხუსეინი ყირიმში დაეუფლა მხატვრობას. ამჟამად ფირნიშებს აფორმებს ათინის ღუქნებისთვის, მას უკვე ნაწილობრივ მოუხატავს რამდენიმე მეჩეთი ლაზეთში და უფრო მაღლა მთებში ჰემშილებთან. ასე, დროთა მდუმარებაში, სხვა ისტორიულ პირობებში, ლაზ ოსტატებს შეეძლოთ მცირეაზიური კულტურული ჩვევები გაეცრცელებინათ შავი ზღვის ჩრდილოეთ სანაპიროზე. ეს ლაზი „ყირიმელი თათრებიდან“ ჩემთვის ნაკლებად საინტერესო აღმოჩნდა, ვინაიდან მშობლიური ჰანური ენა მისთვის თითქმის უცხა.

ბაშ-კოიდან გზა გაგრძელდა ზემოთ, კალემდე, იქიდან ისპირში, შემდეგ იყო კარგი საურმე გზა ერზრუმში. ამ გზით ძროხებს და ხარებს მირეკავენ ერზრუმის შემოგარენიდან ათინაში, საიდანაც გაჰყავთ გასაყიდად. ერზრუმის ვილაეთში აღებული ცოცხალი საქონლისთვის მენახირე ლაზები და ჰემშილები, გარიგების საფუძველზე, რ თვის შემდეგ იხდიან თანხას.

უკან დაბრუნებისას გადასვლა მოგვიხდა ათინას მარცხენა ნაპირიდან მარჯვენა ნაპირზე, თვალწარმოცად აღვიღას, საუტხოო სუროთი დაფარულ აისოკიპორისში. ხიდეები, ჩვეულებრივ, ქვისაა, ერთთაღიანი; ქვემოთ, სოფელ ციშკოს წყაროსთან, ათინას მარჯვენა სანაპიროზე ჩვენ შეგვხვდა ჭაბუკი კალათით; მომეჩვენა, რომ კალათი რუსულად იყო დაწნული, მაგრამ სინამდვილეში ის აღმოჩნდა ადგილობრივი თუმცა ევროპული ნიმუშის ნაწარმი.

ჩვენ ვფიქრობდით 12 სექტემბერი მიგვეძღვნა იმ სოფლების გაცნობისთვის, რომლებიც მდებარეობს ათინასა და ვიწეს შორის. დილის 6 საათზე ავდექით. ჩვენს კაპიტან ალის ეშინოდა გაავდრების, რადგან აპირებდა ზღვაზე გასულიყო. ცხენები ვერ ვიპოვეთ, რომ გამგზავრებულიყავით. მეეტლეობით დაკავებულნი არიან მუჰაჯირები, ბათუმის ოლქიდან გადასახლებული ქართველი მუსლიმები, რომლებიც დამკვიდრდნენ ესქი-ტრაპიზონში. ესქი-ტრაპიზონი, მდინარე ფორტუნის შესართავთან, მთლიანად მათ ეკუთვნის. ათინაში აღმოჩნდა ერთი ამ ქართველი მუსლიმებიდან, მაგრამ მას თან ჰყავდა ორი ცხენი, ხოლო მესამესთვის საჭირო იყო გამგზავრება ესქი-ტრაპიზონში. ვიწემდე ცხენი ღირდა სამი მანეთი. ამასობაში გამოიღარა და ხანგრძლივი დამდღელი ლოდინის შემდეგ გამოჩნდა ჩვენი ფელუკა. მას მართავდა მაჰმუდი, რომელსაც ხელქვეითებად ჰყავდა მოსაუბრე სანგვინიკი მაქსუდი და ჩუმი ფლეგმატიკი ჰუსეინი. სამივე ლაზი, ჩვენი გამცილებლის, ალი რეიზის მსგავსად, სოფელ ბულუქადან იყო. ლაზებმა მკვირცხლად გადაზიდეს ფელუკაში ჩვენი ტვირთი ფოტოგრაფიული მოწყობილობითურთ, შემდეგ კი ზურგიით ჩვენც გადაგვიყვანეს – მე, სტუდენტი ნ.ნ. ტიხონოვი და ალი-რეიზი.

11 საათსა და 40 წუთზე გავემგზავრეთ; უახლოეს კონცხამდე. ნიჩბებს ეუსვამდით, კონცხის გავლის შემდეგ აფრა გავშალეთ. დასაწყისში ჩვენი მგზავრობა თითქმის ასატანი იყო. ეუსწრებდით ფეხით მოსიარულეებს. სანაპიროს გასწვრივ გზა გადის. მასზე საკმაოდ გაცხოველებული მიმოსვლა იყო. მიუხედავად იმისა, რომ დღე არასავაჭრო იყო, მოძრაობა მაინც შეინიშნებოდა. ერთნი ათინადან საყილელებით მიდიოდნენ და მიემგზავრებოდნენ, მეორენი კი იქით მიდიოდნენ ასეთივე და სხვა საქმეების მოსაგვარებლად.

შემთხვევით, ზედ ათინასთან ახლოს, ჯერ კიდევ კონცხამდე გამოჩნდა ჭუფი ქალებისა, რომლებიც მგზავრობდნენ ქოლგების ქვეშ, შავ ჩადრებში შემოსილნი. მიუხედავად საკმაო სიშორისა (გზა აქ არ გადიოდა სანაპიროზე), ქალებმა, შენიშნეს რა ფელუკა მგზავრებით, სასწრაფოდ დაიფარეს სახე. ეს იყო ვიწელი მუღირის ოჯახი.

კონცხის შემდეგ მოდიოდა დარბაისელი ლაზი ევროპულ კოსტიუმში, წითელი ფესით თავზე. ის ყოველგვარი ბარგის გარეშე იყო, მიუხედავად ამისა, შე-

წუხებული იყო სიცხის გამო და სუფთა, თეთრი ცხვირსაზოცით იწმენდდა თავიდან და სახიდან კისერში ჩადენილ ოფლს. მას მოჰყვებოდა მსახური საყიდლების მძიმე ტვირთით – როგორც ჩანს, ეს იყო პროვინია, ჩაწყობილი მსუბუქი, ევროპული ტიპის მოწნულ კალათაში. ჩვენ მათ წინასწარ მივესალმეთ ჩვენი ფელუკიდან. ევროპულ კოსტიუმში გამოწყობილმა ბატონმა ომასიანი ხმით, რომელმაც დაფარა ზღვის ხმაური, დავალება მისცა ჩემს თანამოსაუბრეს: „თქვენ იცით, ვინ არის ის?“ „ის შესანიშნავი ადამიანია (ოფშა ვორსი კოჩი ონუ)“, – ჩემი პასუხის დალოდების გარეშე განაგრძნობდა ერთ-ერთი მჭდართაგანი ფელუკაში. მე ასეც ვფიქრობდი, რომ ამას მოჰყვებოდა დახასიათება: „იგი ძალიან მდიდარია, მას ეკუთვნის ამდენი მიწა, ამდენი ღუქანი, და მას აქვს ამდენი ფული“. ამგვარ ახსნა-განმარტებას მე, ჩემი გამოცდილებიდან გამომდინარე, ველოდი: როცა ათინაში ვილატას უწევდნენ რეკომენდაციას კარგ ვინმედ წარმოსაჩენად, მოჰყავდათ მხოლოდ ამგვარი მტკიცებულება მისი წესიერებისა. ჩემმა თანამოსაუბრემ თქვა: „შესანიშნავი ადამიანია! საკუთარი ხელით რ ადამიანი ჰყავს მოკლული!“ – ომში? – ვკითხე მე, მივიღე რა სახე, თითქოს ვერ ვხდებოდი. თანამოსაუბრემ ჩაიცინა ჩემი შეკითხვის გულუბრყვილობის გამო და დასჭერდა პასუხს: „არა, ომში არა!“ დასახელებულ იქნა ცნობილი გვარი.

მალე, კერძოდ, 20 მ გავლის შემდეგ, ჩვენ გავუსწორდით ქვედა ბუღევს მდინარე ბუღეფთან. სანაპიროდან გვემშვიდობებოდა შუქრი-ფეხენდი ბალთაზადე – გემ „ტრაპიზონის“ აგენტი და იმ საყავეს მეპატრონე, სადაც ვცხოვრობდით. როგორც მე მითხრეს, ეს იყო აზნაურული გვარის ერთგვარი მდიდარი რანტიე, რომლის ოჯახის წევრები აქ, ბუნების წიაღში ცხოვრობენ, ქალაქში მიემგზავრებიან მხოლოდ საქმეების გამო.

გავიარეთ მდინარე ბოდუ, ჭანურად ათინურ კილოზე – ბოდა-წარი.

გავცდით რა ესკი-ტრაპიზონს, ჩვენ გავუსწორდით მდინარე ფორტუნის შესართავს 4 შენაკადით. შესართავში ზღვა ძლიერ ღელავდა და ჩვენ წყალს გვასხამდა.

ფორტუნის შესართავთან და განსაკუთრებით მის იქით ჩვენ ენახეთ მრავალი ბადე, რომლებიც გამიზნული იყო მიმინოს დასაჭერად (სიფტერი).

სამის ნახევარზე ვიყავით არტაშენთან, ციებიან ადგილას.

ვიწეში მიღება იყო გულთბილი, ათინას შემდეგ მოულოდნელი. აქ არის ბუღე ბეგებისა, რომლებიც ამა თუ იმ ხაზით ენათესავენ იან ქართველი მუსლიმების საგვარეულო სახლებს. ვახიდ-ბეი, ვისთანაც მე მქონდა სარეკომენდაციო წერილი, ავად იყო. მას არტაშანში შეჰყროდა ციებ-ცხელება და იწვა უძლური, სიცხეში: არავითარი წამალი, არავითარი სამედიცინო დახმარება ადგილზე. მიხდება დახმარების გაწევა ჩემი ღარიბული საგზაო აფთიაქიდან. ვახიდის ძმა ას-

ლან-ბეი ოდესლაც მასწავლებლობდა. ათი წლის განმავლობაში იყო ტრაპიზონის საშუალო სასწავლო დაწესებულების მასწავლებელი. ასწავლიდა მათემატიკას. მისი თქმით, ამჟამად აღგენს წიგნებს ანგარიშ-წარმოებაში, მაგრამ ახდენს იმ ადამიანის შთაბეჭდილებას, რომელიც მოწყენილია უსაქმურობის გამო. ყოველ-მხრივ ცდილობს ხელი შემოიწყო საქმიანობაში, მაგრამ ხანგრძლივი გამოკითხვა მას საშინლად სტანჯავს. ის უფრო მეტად დაკავებულია მიმინოთი ნადირობით.

ეს ბეგები უსაზღვროდ აპათიური არიან და დამქანცველ უსაქმურობაში ატარებენ მთელ დღეებს; შესაძლებელია მხოლოდ ახლა, რამაზანის დროს.

სრულიად განსხვავებულია ახალგაზრდა ქიაზიმ ბეი. სიცოცხლით საესე, როგორც ვერცხლისწყალი, ცეცხლოვანი ტემპერამენტით; სწავლობდა, მაგრამ ვერ შეეგუა სასკოლო რეჟიმს ტრაპიზონში. „გნანობ, რა თქმა უნდა, რომ ბოლომდე არ მივედი. აი, ჩემი ძმა კი განათლებული ოფიცერია, თუმცა არსებითად რა შეეძლო მოეცა ჩემთვის თურქულ სკოლას? არაფერი ჭკუა-გონებისთვის. სხვა საქმეა რუსეთი – იქ მეცნიერებას ასწავლიან. იქ თუ ახალგაზრდა კარგი ოჯახიდანაა და ამასთან, განათლებაც აქვს, პირველი საპატიო ადგილს იკავებს. და ადგილზეა განა საკითხი? იქ ადამიანებია კარგი, ესმით თქვენი, თქვენს სულს და გულს აფასებენ. იქ მეცნიერები არიან, ჩამოდიან ჩვენთან, – აი, თქვენ ჩამოდით ჩვენს შესასწავლად, და განა ლაზი და თუ გინდ თურქი ოდესმე იყო რუსეთში რუსების შესასწავლად?“. ქიაზიმ ბეი რუსებისადმი პატივისცემის წრფელი გრძნობითაა გამსჭვალული, რასაც არ მალავს. ამ თემაზე მისი საუბრები ხალხის თანდასწრებით, როცა იგი ღიად და მკვეთრად გამოხატავდა თავის პოლიტიკურ შეხედულებებს, უხერხულ მდგომარეობაში მაგდებდა. პოლიცია აქ, როგორც იტყვიან, წყალზე ჩუმი და ბალახზე დაბალი. მოვიდა ერთხელ დასაკითხავად პოლიციელი და მოითხოვა პასპორტის ჩვენება, მაგრამ შემდეგ გაუჩინარდა, როგორც კი სხვები მოვიდნენ. ერთი ძირძველი თურქი ლაზებიდან თითქოს მიმანიშნებდა ჩემს საიდუმლო მისიაზე და როცა მე „მოვიგერიე“ მისი შეკითხვები, დამსწრე ლაზები გულიანად დასცინოდნენ „მოხალისე გამომძიებლის“ წარუმატებლობას. მოკლე ხანში კი ამის შემდეგ ქუჩაში გაისმა ხმამალალი შეძახილები. მელუქნეები და მყიდველები ჭგუფად მორბოდნენ სკანდალის სანახავად: ახალგაზრდა ქიაზიმ ბეი თავისი ხელთ უსწორდებოდა იმ პირებს, რომლებიც თავს უფლებას აძლევდნენ უცერემონიოდ ჩარეულიყვნენ ჩემს საქმეებში.

ქიაზიმ ბეი ნათესავია ზია-ბეისა. თავად ზია-ბეი ქართველი მუსულმანია, აბაშიძის გვარის.

მიუხედავად თურქული ლიტერატურული ენის საუცხოო ცოდნისა, იგი მთელი სულით დაკავშირებულია რუსეთთან, შეეყვარებულია რუსულ ლიტერატურაზე, საკმაოდ კარგად იცნობს რუს კლასიკოსებს და ოცნებობს რუსეთზე: მას

აკრძალული აქვს შესვლა სამშობლოში – ბათუმის ოლქში, სადაც მეთვალყურეობის გარეშე დარჩნენ მისი დები; მას არ შეუძლია მიიღოს ნებართვა ცხოვრებაზე თუნდაც რუსეთის შიდა გუბერნიებში.

ვიწეში ერთ კვირას დაიკრი. ადგილობრივი დიალექტის შესწავლის საქმეში აქ უამრავი დამხმარე გამოიმჩნა. მუდმივ საცნობარო-საინფორმაციო წყაროს წარმოადგენდნენ შევკი ყადი-ოლლი (კოზმა ყადი-ოლლი) – 38 წლის ვიწელი, „ლიმან რეიზი“ ახმედ-ფენდის შვილი. ჭერ კიდეც ბავშვმა ათი წელი გაატარა არხავეში. სამი წელი ათინაში იყო ჩაუშად; იმოგზაურა ბევრ ქვეყანაში. შეუძლია თქვას რამდენიმე ფრაზა მრავალ ევროპულ და აღმოსავლურ ენაზე. ვიწედან გამგზავრების წინა დღეს ერთი ექსკურსიაც განვახორციელე შიგნითა, აბუ წყარის ხეობაში განლაგებულ სოფლებში. 9 საათსა და 45 წუთზე ჩვენი ბინიდან გავედით, თითქმის ქალაქის ცენტრში. ხუთი წუთის შემდეგ ვიყავით აბუ წყარის მარჯვენა ნაპირთან. ზემოთ მიმავალი გზა განკუთვნილია მხოლოდ ფეხით მოსიარულეთათვის. იგი მიიკლავება ხრამით მდინარეზე ან რამდენადმე სცილდება მას, იკარგებ არა ტყეში. გზაზე ხშირად გვხვდება მოშვაჯინონი – დასვენების ადგილები. ეს გზისკენ მიქცეული ოთხკუთხა ფორმის ფანჩატურებიადგებული ოთხ სვეტზე სკამებით კედლების გასწვრივ, რომელთა სიმაღლე ნაგებობის მესამედს შეადგენს. გადახურულია კრამიტით. „განკუთვნილია წვიმისთვის“ ასე ამიხსნეს ლაზებმა, მაგრამ შევნიშნე, რომ იქ სიამოვნებით ისვენებ კარგ ამინდშიც. 10 საათსა და 23 წუთზე ჩვენ პირველად შევისვენეთ, 10 საათსა და 35 წუთზე გავაგრძელეთ გზა და შევედით სოფელ აბუ სუფლას საზღვრებში. გზად ლაზები არ ჩქარობენ, თუ ვინმე სწრაფად მიდის, მას შემხვედრი, უცნობიც კი ეკითხება: „რა მოხდა?“ 11 საათსა და 15 წუთზე მივალწით მეორე მოშვაჯინონს. აქ ფანჩატურთან წყაროც აღმოჩნდა, შევხდით ბოშების ბანაკს შავი კარვებით. შემდეგ შევედით სოფელ აბუ-უღიას საზღვრებში; შევისვენეთ რა უკანასკნელად 11 საათსა და 45 წუთზე, პირველ საათზე ვიყავით დასახლებული სოფლის ცენტრში, მესამე მოშვაჯინონთან. ერთ მხარეს – სკოლა, მეორე მხარეს – მეჩეთი. სკოლაში გოგონები და ბიჭები ერთად სწავლობდნენ. ფანჩატურში თავი მოუყრიათ ახალგაზრდებსაც და მოზუცებსაც. ახალგაზრდები თანაგრძნობით გვხვდებიან და ჩვენს შეკითხვაზე – დავკრთავენ თუ არა სკოლის წინ ყველა ბავშვის ერთად სურათის გადაღების ნებას, გვპასუხობენ: „რა თქმა უნდა!“, მაგრამ მოლები არ გვაძლევენ ამის უფლებას. ახალგაზრდები შეცბნენ. ერთ-ერთი ამათგანი, კონსტანტინოპოლის უნივერსიტეტის სტუდენტი ახმედ ხამდი გვაპატიყებს სახლში. ჩვენ პირველად ვართ ძველებურ ლაზურ სახლში. სტუდენტი მორცხვობს, რადგან ოთახი მორთულია ძველი ლაზური ჩუქურთმით და არ არის გაკეთებული ევროპულად. იგი გაცხარებით საუბრობს „განახლებული თურქეთის“ პატრიოტულ

პოლიტიკაზე, მაგრამ მხოლოდ თურქულ ენაზე: ქანური მან საერთოდ არ იცის, ან იცის მეტისმეტად სუსტად. გადავუხადეთ რა მადლობა მასპინძელს სტუმართ-მოყვარეობისთვის, იმავე გზით დავბრუნდით სახლში.

19 სექტემბრის დილას, 9 საათსა და 55 წუთზე, ვიწვდან გავემგზავრეთ არ-ხავში თუ არქაბში რეიზ იუსუფის ფელუკით. წინაღობით მე ფასებს ვადგენდი და კაფეტერიის პატრონმა განმიცხადა, რომ ფელუკა ვიწვდან არქაბამდე ღირს არა უმეტეს 2 მანეთისა. თვით უსუფმა უფრო ადრე ამავე კითხვაზე გაურკვეველად უპასუხა: „სულ მხოლოდ 2-3 მანეთი“. როცა მე აღვნიშნე, რომ „3 მანეთი მე-ტისმეტად ბევრი ხომ არ იყო“, იუსუფს გაელიმა და თავის არიდებით შენიშნა: „ხვალ ვილაპარაკოთ“. დილით, პირდაპირი პასუხის ნაცვლად, იუსუფმა დაიწყო მგზავრობის სიძნელეების ჩამოთვლა: მას სჭირდება სამი მენიჩე, მან უნდა გადაუხადოს საერთო ჯამში მანეთი კომენდანტს ვიწეში და არქაბში და ა.შ. მე რამდენჯერმე შევაწყვეტინე მას ლაპარაკი და ვთხოვე არ დავეყოვნებინე ზედ-მეტი საუბრებით და პირდაპირ დაესახელებინა თანხა, რათა წავყვევანეთ მარტო ჩვენ ტვირთით არქაბში. იუსუფი გაუბედავად უყურებდა ხან კაფეტერიის პატ-რონს, ხან ჰაერში იცურებოდა და ბოლოს კეთილი ინება ეპასუხა: „4 მანეთი და ფელუკა შენია, ჩემი ხალხი შენს სამსახურშია“. მიუხედავად ამისა, როცა ვსხდებოდით, ჩვენ აღმოვჩნდით ნაწილი მგზავრებისა, რომლებიც აპირებდნენ განთავსებას კიჩოს ვიწრო გემბანზე, როგორც თავის სახლში. თავდაპირველად კაფეტერიის პატრონმა გაგვაფრთხილა, რომ ჩემთან ერთად გაემგზავრებოდა მისი უფროსი ძმა. შემდეგ ჩვენთან განათავსეს 8 წლის გოგონა, რომლის სხეულიც მთლიანად დაფარული იყო ქეცით და საექვეო პრილობებით, მასთან იმყოფებოდა 12-13 წლის ფეხშიშველი ქალიშვილი, რომელიც ხანგამოშებით თავს იფარავდა ყვითელი თხელი ქსოვილის ჩადრით. გვერდით მოგვიჯდა ლაპარაკის მოყვარული მოხუცებულიც, რომელიც მგზავრობდა არქაბამდე და კიდევ ორი ლაზი სუმლიდან, ერთი ძალიან თავაზიანი, ავადმყოფური გამომეტ-ყველებისა, ყველას თვალწინ რომ არღვევდა რამაზანს (მიირთმევდა ნაკლებად მწიფე თეთრ ყურძენს), მეორე – ახალგაზრდა თვალისმომპრეელი თეთრი კბი-ლებით და სათუთად მოვლილი ულვაშებით, კოხტად, ლაზურად თავზემოხვეუ-ლი ყაბალახით. ვერ მოვასწარიტ გასვლა ვიწვდან, რომ აიყვანეს კიდევ 12 წლის ბიჭი. მაგრამ კიდევ გამოჩნდნენ ჩვენი ფელუკით მგზავრობის მსურველნი, მაგრამ მე ეს უკვე ვერ მოვითმინე და ხმაბალა გავაპროტესტე. კიდევ ერთმა მგზავრმა მოასწრო ჩვენთან ჩამოჯდომა: ბოლოსკენ ამოვიდა ხოფელი ლაზი პოლიციელი, მოურიდებელი, ცინიკური, რომელმაც წამიხდინა მთელი მგზავრობა, რამდენადაც მისი ყოფნის გამო არ მომეცა ქანურ ენაზე ურთიერთობის საშუალება, მხოლოდ მოსმენა მიწევდა: რაზეც არ უნდა ყოფილიყო საუბარი, ხოფის საპოლიციო

ხელისუფლების წარმომადგენელს ყველაფერი დაჰყავდა ბათუმელ ლამაზმანებამდე სამიკიტნობიდან. ამასთან, ის ეარშიყებოდა 13 წლის გოგონას, თავს აბეზრებდა ცინიკური ლექსებით ან კიდეც სიტყვით მანიშნებდა გვერდით მჯდომ 12 წლის ბიჭზე.

ზოგიერთი გაუთვალისწინებელი მგზავრებიდან და მათ შორის ხოფელი პოლიციელი დასხეს ნიჩბების მოსასმელად. უქარობის გამო აფრები ოდნავ ირხეოდა, მაგრამ ჩვენ საკმაოდ ჩქარა მივიღოთ, იყო სულ ხუთი მენიჩგე. 10 საათსა 45 წუთზე გავუსწორდით ლაზურ სოფელ ტოროცის ესაა არც ისე დიდი სოფელი, სულ 10 სახლით სანაპიროსთან. მის პირდაპირაა გემების სადგომი, თუ დავუფერებთ ჩვენს თანამგზავრებს, „უსაფრთხო ზღვის ყურე“ ყველაზე ქარბუქიან ამინდში, თუმცა ირგვლივ არ ჩანდა ზღვის უბის კონტურები.

11 სთ. 10 წთ. ჩვენ მივედით სუმლაში. მგზავრებმა დაიწყეს გადმოსხდომა წყალში ჩავარდნის რისკით. უღვაშიანი ლაზი მუხლებამდე დასველდა და ხალისიანად გაიქცა სანაპიროსთან მდებარე ყავახანის მიმართულებით, იგი იქნედა ფეხებს და იფრთხავდა წყალს, გუბიდან გამოსული ძაღლის მსგავსად.

12 სთ. 25 წთ. გამოჩნდა სოფელი მოცხორე. ჩვენ მას უკვე ჩაუვარეთ და არ გასულა საათი, რომ გაუსწორდით მდინარეს, უფრო სწორად, ნაკადულს, რომელიც მიედინებოდა ვიწვსა და არქაბს შორის საზღვარზე.

2 საათსა და 15 წუთზე არქაბს მიეუახლოვდით. დასავლეთით, მარჯვენა მხარეს, გამოჩნდა მალალი სახლი ალბათ, ყავახანა, განლაგებული ზღვასთან ახლოს. შემდეგ იყო ნაკადულის შესართავი, ის თითქმის შეუშინველია, თუმცა მის მიღმა გავლით იგრძნობა. ჩვენ ფელუკას ათამაშებს, როგორც ბურთსათამაშებს ტალღები, რომლებიც ყოველთვის ძლიერდება მდინარეებისა და ნაკადულების შესართავთან. არქაბი ზღვიდან შორს მდებარეობს ვიწვსა და ათინასთან შედარებით. შესაძლებელია, ეს უფრო მეტად გვხვდება თვალში იმის გამო, რომ რიგი დუქნებისა გადაჭიმულია არა ზღვის სანაპიროს გასწვრივ, არამედ მასთან პერპენდიკულარულად. ამჯერად სანაპიროსთან რამდენიმე იალქნიანი გემია. ეუშვებთ ღუზას, ნიჩბოსნებიდან ერთერთი გადმოხდა სანაპიროზე და მიათრევდა ფელუკას ხმელეთისკენ. ჩვენ კი ნაპირზე ბურგით გადმოყავართ მუხლებამდე წყალში მდგარ კაპიტანს. ისევე იღებს ტვირთს, მაგრამ ის მიაქვთ ადგილობრივი მტვირთავებს. არქაბის ყავახანაში თავს ვგრძნობთ გაცილებით სხვანაირად, ვიდრე ათინაში და ვიწვშიც კი. შესანიშნავი სუფთა და ნათელი ოთახი, ხალხი კეთილმოსურნეა. ჰანური ენით ჩემს დაინტერესებას ნაკლები შეცბუნებით ეპყრობიან, ყოველ შემთხვევაში, ეკვის და მტრობის ჩრდილის გარეშე. ადგილობრივი მოღვაწე, რომელთანაც მე მიმაქვს ასლან ბეისგან სარეკომენდაციო წერილი, ყურადღებიანია და ჭერ კიდეც წერილის გახსნამდე მპირდება ყოველგვარ ხელ-

შეწყობას. იგი აღმოჩნდა გემ „ტრაპეზუნტის“ აგენტი, მე მიცნობს გემიდან, რომლის მმართველმა რეკომენდაცია გამიწია მასთან. ის იწვევს ადგილობრივი ჰანუარი მეტყველების საუკეთესო მცოდნეებს. დამოუკიდებლად, დიდი ხალისით მებმარება არქაბული ქცევის ვიწური დასავლური კილოს სამუშაოებში. შევქი-ეფენდი სოხტა-ზადე, იგივე მემელ შეფიკი, კონსტანტინოპოლის უნივერსიტეტის სტუდენტი, წარმოშობით იგი არის პარიანტის მეპლეს, გალათეს, კერიედან. ჩემს კითხვაზე, თუ როგორ შეძლო მან ასე კარგად შეენახა მშობლიური მეტყველების ცოდნა სტამბოლში ათწლიანი ცხოვრების შემდეგ, თუნდაც საარდადეგო შესვენებებით, ბ. შევქიმ მიპასუხა: „ლაზური (ჰანური) ენა არ იფიწყება, ჩვენ, ლაზები, სტამბულში ბევრნი ვართ და ერთმანეთს იქაც ყოველთვის ლაზურად (ჰანურად) ვესაუბრებით“.

თუმცა ჰანური ენა დავიწყებას ეძლევა: ჩვენი ყავახანის პატრონი, ხაჯი შა-ხინ-ზადე ხამდი-ბეის, ჰეშმარიტ ლაზი არქაბიდან, არჩევს ისაუბროს უფრო თავისუფლად თურქულად და ქართულადაც კი, ვიდრე ჰანურად. საინტერესოა, რომ ქართულ ენას იგი ეძახის „ჩურუქ-სულს“.

არქაბში დავემაყოფილდი ათინასა და ვიწეში შეგროვებული და შემოწმებული დიალექტური მასალების შემოწმებით, რაზედაც დამჭირდა სულ ორი დღე.

20 სექტემბერს, 9 საათსა და 30 წუთზე, მე ფელუკით გავემგზავრე ზღვით არხავიდან ხოფაში. თხუთმეტი წუთის შემდეგ ჩვენ გაუესწორადით ორ მღვიმეს („მალარე“) შეველ კლდეზე. ჩემი მენავეების სიტყვით, ყოველი მათგანი სიგრძით 25 საყენია. ფელუკას პატრონმა შემომთავაზა ზღვის სანაპიროზე არსებული ცივი წყაროს კარგი წყლის დაღევა, როცა 10 საათსა 35 წუთზე ჩვენ გარს ვუვლი-დით ნაპირს ფელუკაზე და მარჯვედ ვსრიალებდით კლდეებს შორის. 11 საათზე გვერდით დავტოვეთ ქისა მხარე. ნახევარი საათის შემდეგ ჩვენ მივედით ხოფეში თუ ხოფეში (თვით ლაზები აქ ეძახიან „ხოფას“). ისევ დაკითხვა კაიმაკამთან. იგი ბერძენი მუსულმანია, ამბობს ფრანგულ ენაზე რამდენიმე ფრაზას, მაგრამ არ ესმის. თავად კაიმაკამი ჩემს დაკითხვას აწარმოებს მაგიდაზე ნახევრად დაწო-ლილი. კაიმაკამის ადგილზე ზის მოლა და წერს რაღაცას, სანახევროდ უსმენს რა ჩემს პასუხებს.

სტუდენტი ნ. ნ. ტიხონოვი არხავიდან ხოფაში მოდის ფეხით. გზა ხმელეთით ძნელია, მაგრამ ჭილდოდ შესანიშნავი სანახაობა არის. გზაზე ბატონობს მაღალ მწვერვალზე განთავსებული თითქოსდა აქაურობისთვის ჩვეულებრივი ტიპის ციხე-სიმაგრე: ჩემი გამცილებლის სიტყვით, ეს ეკლესიის ნანგრევებია. ხოფადან ჩანს როგორც მწვერვალი ამ ნანგრევებით, ისე თითქმის მთლიანად მთა. რუსის გამოჩენა ტოვებდა გამაოგნებელ შთაბეჭდილებას. საერთოდ, ეს კუთხე იმდენად მყუდროდ ითვლება, რომ რამზანის ამ დღეებში მუსულმანები თავს უფლებას

აძლევდნენ მოეწიათ და დაელიათ, სრულიათ დარწმუნებულნი, რომ მათ ვერაიენ ამჩნევს. ნ. ნ. ტიხონოვა წყაროსთან წაასწრო ორ მოლას, რომლებიც შეეცადნენ საჩქაროდ დაემაღლათ ყურძნის მტევნების ნარჩენები.

ჩემი მასწავლებლობა თავდაპირველად ითავა ძალიან საზრიანმა ლაშმა, რომელიც, როგორც შემდეგ აღმოჩნდა, იყო მოსამსახურე და სულ სხვა მიზნებით დაინტერესებული. ხოფურ კილოში ჩემი ერთგული და ყურადღებიანი ხელმძღვანელი იყო ალი ეფენდი, სრულად – ხაჩი-კარალ-ოღლი ალი-ეფენდი. ხოფის უბანში იგი ყველგან იყო ნამყოფი, ხშირად საქმეზე მიემგზავრება ბათუმში, მაგრამ ამჯერად აქვს უნებლიე დასვენება, რადგან დაზარალდა ხანძრისგან, რომელმაც გაანადგურა მისი ღუქანი. თუმცა, მიუხედავად ალი-ეფენდისა, ჩემი ოთახი მუდამ საესე იყო ლაზებით, რომლებიც ხალისიანად პასუხობდნენ ჩემს შეკითხვებს.

ხოფაში ერთ კვირამდე ვიმუშავე. შევასრულე რა ჩემი პროგრამა, 26 სექტემბერს გავემგზავრე გემი „ტრაპიზონით“ ბათუმში. ვიწესა და არქაბში, აგრეთვე ხოფაში, სადაც ქალაქის და, როგორც ჩანს, სოფლის მოსახლეობაც, გამოირჩევა დიდი მოთბინებით მნიშვნელოვან წილად ლიბერალობით. ჩვენს ყოველ ნაბიჯს უთვალთვალებდა თურქეთის პოლიცია.

თუმცა არქაბეშიც გამოჩნდა მოხალისე მოხუცი, რომელიც ჯოხით დაესხა თავს სიმპათიურ ახალგაზრდას, ვინც დათანხმდა ეჩვენებინა ნ.ნ. ტიხონოვისთვის „გენუის“ ციხესიმაგრის ნანგრევები ფოტოგადაღებისთვის. ახალგაზრდა ლაშმა ამოიღო რევოლვერი და მოხუცს დაემუქრა ადგილზე მოკვლით, და მაშინ მოხალისე მოხუცი ჯოხით შემოეარდა ჩემს ოთახში. ამასობაში პოლიცელმა მომწყვითა რა ჩემს თანამგერძობ ლაზების სამუშაო წრეში მეცადინეობას, მოასწრო უხეშად ჩემი მიყვანა საპოლიციო უბანში, სადაც მუდირმა უცერემონიოდ დამიწყო ყვირილი; მაგრამ სანამ იგი ისმენდა ჩემს მშვიდ კითხვას, რომ ხომ არ იყო ჩემთვის განკუთვნილი წერილი მისი უმაღლესი ხელისუფლებისგან ჩვენი კონსულის განცხადებაზე და მე ვლებულობდი უარყოფით პასუხს ახალგაზრდათურქულად განწყობილი ბრბო შემოიჭრა ოთახში და გამათავისუფლა შემდგომი არასასურველი შედეგებისგან.

რა თქმა უნდა, შეგნებულმა და ინტელიგენტმა ლაზებმა ჩვენ არაერთხელ დაგვიცვეს, მაგრამ ზოგადად ისეთი მდგომარეობა იყო, რომ მე ვემშინოდა ჩემი ლინგვისტური ჩანაწერების დაღუპვისა. ყოველგვარი კითხვა განიმარტებოდა უკუღმართად, ყოველგვარი ფოტოგრაფიული სურათი აღძრავდა ექვს, ან როცა საქმე ეხებოდა ქალთა ტიპებს, გამალიზიანებლად მოქმედებდამოსახლეობის მუსულმანურ ფანატიზმზე. ყველაზე უბრალო გეოგრაფიული საკითხების დასმა მოითხოვდა უჩვეულო სიფრთხილეს. ნ. ნ. ტიხონოვს, რომელსაც მიჰყავდა ფო-

ტოგრაფიული ნაწილი, მოუხდა უკიდურესობამდე შეევიწროებინა სიუჟეტები სურათებისთვის და ხშირად დაკავებულიყო სრულიად უინტერესო ტიპების ფოტოგადაღებით, რათა რამდენამდე მიეჩვია ხალხი ამისთვის. ამგვარად, ჩვენ შევძელით გაგვექარწყლებინა ყოველგვარი საფუძველი იმისა, რომ ჩვენზე ეჭვი მიეტანათ. თითქოსდა ვმოქმედებდით სამხედრო მიზნებისთვის დამიწყეს აღიარება, როგორც ახალი ლაშისა, რომელიც აღაგზნებდა ლაშ მოსახლეობას, მაგრამ ამასობაში ჩემი გამგზავრების დღეც დადგა.

უკვე პირველმა ექსკურსიამ ათინას ხეობაში დამარწმუნა, რომ ნაკლებად სასარგებლოა ფეხით მიმოსვლა სოფლებში, ჭანური მეტყველების შესასწავლად: მისი სრული გამოკვლევისთვის საჭიროა სხვა პირობები. უპირველეს ყოვლისა, საჭიროა, რომ მოსახლეობა ნდობით მოგვეკიდოთ და შეეჩვიოს აზრსიმის შესახებ, რომ შესაძლებელია არსებობდეს ინტერესი ჭანური ენისადმი. ამის მიღწევა კი შეიძლება მხოლოდ ამ მხარეში განმეორებით ჩამოსვლისა და ცალკეულ გავლენიან მცხოვრებლებთან ნაცნობობის დამყარებით. სხვაგვარად შეუძლებელია დაუახლოვდეთ საუკეთესო ჭანური მეტყველების წყაროებს. გაივლით ათობით სოფელს და ვერ მოხვდებით ვერც ერთ მათგანში: თქვენ შედიხართ მოცემული სოფლის ტერიტორიაზე, მაგრამ სულერთია, სოფელი თქვენთვის დახურულია, რადგან მოსახლეობა ცხოვრობს ცალკეულ კარ-მიდამოში და რომ შეხვიდეთ ნებისმიერ მათგანში, უნდა იცნობდეთ მის პატრონს. ოჯახის გაცნობა განსაკუთრებით აუცილებელია იმიტომაც, რომ თუ ეს არ გადავიღებდა საუბარს ლაშ ქალებთან, მოგვეცემდა მაინც საშუალებას მოგვესმინა მათთვის, ლაშური ენის სიწმინდის ამ საუკეთესო შემნახველებისთვის. ერთადერთი ადგილი მოზინადრებთან ურთიერთობისა, ნაცნობი ოჯახი არარსებობის შემთხვევაში, არის შემთხვევითი შეხვედრა გზაში, წყაროსთან, ფანჩატურებში, რომლებიც განლაგებულია ცნობილი გზების გასწვრივ და განსაკუთრებით, ყავახანებში. ყავახანაში ქალების ნახვა შეუძლებელია, ისინი იქ არ დადიან. გარდა ამისა, ყავახანაში იკრიბება სხვადასხვაგვარი ელემენტი, მეპატრონეები ყოველთვის არ არიან ლაშები (არიან თურქები და ბერძნები) და უმეტესად ისმის თურქული საუბარი.

ძნელი დასაჯერებელია, მაგრამ ფაქტია, რომ ჩვენს გამგზავრებამდე თურქეთის ლაზეთში სანაპირო ხაზის ზოგიერთი პუნქტის იქით არც ერთი ევროპელი მეცნიერი არ ყოფილა. უეჭველია, მეცნიერებაში მეტი ცნობაა არაბეთის ნახევარკუნძულთან დაკავშირებით, ვიდრე რუსეთთან მოსაზღვრე პატარა მხარის შესახებ, ადვილად დასანახავი რომ არის რუსული, ფრანგული თუ გერმანული საზოგადოების ნებისმიერი გემის გემბანიდან. დასახლებული საზოგადოებების გემები ყველაზე ხშირად და რეგულარულად გერმანული, ასრულებენ რეისს, თავის გზაზე, ბათუმიდან შედიან რიზეში ან ყოველ შემთხვევაში, ტრაპიზონში. თითქოსდა არა მარტო ქართველოლოგები და ნაწილობრივ არმენოლოგები და

ასევე, კლასიკოსები ბიზანტიანეები დაინტერესებული არიან ამ ისტორიული მხარის გაცნობით. მაგრამ რაც განსაკუთრებით საყურადღებოა, თვით ჭანები თუ ლაზები ჩვენთვის ასე ცუდად ცნობილი, რომლებსაც ჩვენ არასოდეს ვსტუმრობთ მეტ-ნაკლებად იცნობენ რუსეთს და ხალისით დადიან იქ. საეჭვოა, რომ რუსეთის რეალური გავლენა მის საზღვრებს გარეთ სადმე ისე ძლიერ ვლინდებოდეს, როგორც თურქეთის ლაზეთში, მეტსაც ვიტყვი: ჩვენი საზღვრებიდან თურქეთის ლაზეთის ყველაზე უფრო დაშორებულ ნაწილში, კერძოდ, ათინას ხეობაში, რუსული გავლენა აისახება, სხვათა შორის, რუსული ენის ძლიერ გავრცელებაში.

კი მაგრამ, შესაბამისად დიდია რუსებისადმი სიმპათია ათინას ხეობაში? ჩვენ, მეც და სტუდენტი ნ. ნ. ტიხონოვიც, ვიყავით მხოლოდ საპირისპირო რუსებისადმი რაღაც გაუგებარი ღვარძლიანი გრძნობის. ცალკეული პირები, როგორიცაა, მაგალითად, ფეფიზი-ბეი, გამონაკლისია, მან რუსული ენა არ იცის საერთოდ, ლაზებთან ჩემი ურთიერთობიდან მე გამოვიტანე დასკვნა, რომ რაოდენ უცნაური არ იყოს, მათი სიმპათია და პატივისცემა რუსებისადმი, ამის დემონსტრირებას ხშირად ცდილობდნენ ის ლაზები, რომელთაც არ იციან რუსული ენა და განსაკუთრებით თურქეთის ლაზეთის იმ მხარეებში, სადაც შედარებით ნაკლებად ან საერთოდ არ ისმის რუსული მეტყველება. განსაკუთრებულ გეგვს ჩვენდამი, როგორც რუსებისადმი, ჩემდა გასაკვირად, ამჟღავნებდნენ ისინი, რომლებიც წლობით ცხოვრობდნენ რუსეთში. ერთი ლაზი, მისი სიტყვებით, ოცი წელი ნაცხოვრები კიევში, შემოვიდა ჩემთან ოთახში და მომაცივდა რუსულ ენაზე კითხვით ჩემი მოგზაურობის მიზნის შესახებ. „ლაზური ენის შესწავლა? რატომ?“ მე ვერაფრით შევაგნებინე მას, რომ არსებობს მეცნიერება, რომელიც დაკავებულია ენების შესწავლით. მაშინ მე გადავწყვიტე მიმეყვანა იგი საკითხთან კონკრეტული მოვლენების შესახებ და შევეკითხე მას, როგორც პიროვნებას, რომელმაც 20 წელი გაატარა რუსულ საუნივერსიტეტო ქალაქში: „თუ იცი, რას ნიშნავს „უნივერსიტეტი?“ „არა!“ „იქნებ შენ გაგიგონია, რომ იმ სატანებს შორის, ვინც ავგანის პურისთვის შენს საცხობში, არის „პროფესორი?“ - „არა!“ - „სტუდენტების შესახებაც არასდროს არაფერი გსმენია?“ - „მსმენია!“ - „იცი, ვინ არიან ისინი?“ - „ვიცი, ეს ისინია, რომლებიც ჩხუბობენ...“

სწორედ რუსეთში ნამყოფ ლაზებს აყავთ თავისი თავაშეებულობა ჩვენთან ურთიერთობაში თავხედობამდე. პირიქით სამშობლოში მუდმივად მცხოვრებნი, დაბაღ ფენებშიც კი გამოირჩევიან გარკვეული კორექტულობით.

მხარის გასაცნობად ყველაზე მეტ იმედებს ვამყარებდი გენერალური შტაბის რუკაზე. ძნელად, მხოლოდ საიმპერატორო მეცნიერებათა აკადემიის წყალობით, შევძელით მისი მიღება, მაგრამ მივიღე რა იგი, დიდად არ გამხარებია, რადგან

ჩემთვის ყველაზე საინტერესო პუნქტში, მდინარეების ვიწესა და ფორტუნას შორის, აღმოჩნდა თეთრი სიერცე-ზოლი საერთოდ გამოუცვლელი. რუკის ცალკეულ ფურცელს თან ახლდა წარწერა „საიდუმლო“, რაც აძნელებდა მის თავისუფალ გამოყენებას გარემოში, რომელიც ჩემს საქმიანობას ეჭვით უყურებდა.

Изъ поѣздки въ Турецкій Лазистанъ.

(Впечатлѣнія и наблюденія).

Н. Н. Марра.

(Должено въ засѣданіи Историко-Филологическаго Отдѣленія 21 марта 1910 г.).

I. Путешествіе.

Цѣль поѣздки. — Интересы фетической фонетики. — Козхида на Чорохи-Фамистъ. — Чанскія перемѣненія въ Кларджетіи. — Лазы-чааы, говоръ чанцы, въ древности *ḡayin'm*. — Вліяніе чанскаго языка на древне-грузинскій. — Чаны — проводники греко-византійскаго церковнаго вліянія въ Грузію. — Преимущество чанской рѣчи Турецкаго Лазистана. — Отпоръ археологическимъ и этнографическимъ наблюденіямъ со стороны то населяющихъ, то вѣдущихъ. — Приготовленія къ поѣздкѣ. — Бѣсѣда съ лазомъ изъ Архавы. — На нараходикѣ «Трапезундъ». — Прибытіе въ Атину. — Февзи-бей и запятія чанскимъ языкомъ. — Экскурсія по Атинскому ущелью. — Тамго. — Баш-кой. — Приготовленія къ путешествію въ Вицъ. — Нижній Пузеиъ. — Эски-Трапезонъ. — Арташепъ. — Вийъ. — Бегское гайло. — Запятія чанскимъ языкомъ. — Экскурсія по Абу-Диларскому ущелью. — Приготовленія къ путешествію въ Архаву или Архабъ. — На фамюкъ изъ Вилъ. — Тороиъ. — Сумза. — Моцдоръ. — Архабъ (Архавъ). — О запятіяхъ чанскимъ языкомъ. — Изъ Архавы въ Хоис на фамюкъ. — Допросъ у каймакана. — Изъ Архавы въ Хоисъ пѣшкомъ. — Еще объ отношеніи позиціи и населенія. — Что нужно для плодотворности экскурсій пѣ соза? — Распространеніе русскаго языка и отсутствіе симпатій къ русскимъ.

Цѣлью моея поѣздки въ Турецкій Лазистанъ было изученіе языка его коренныхъ обитателей, — чанскаго или, какъ принято еще называть его болѣе позднимъ терминомъ, лазскаго. Изученіе чанской рѣчи является настоятельно необходимою, вытекающею изъ наличнаго состоянія науки объ фетической вѣтви языковъ, т. е. о грузинскомъ и родственныхъ съ нимъ языкахъ и нарѣчіяхъ. Фетидологія нуждается въ проверкѣ исторической фонетики, построенной на сопоставленіи съ сематическими языками, и на основаніи собственныхъ діалектическихъ матеріаловъ.

Историческую пашу фонетику фетическихъ языковъ хотѣлось проверить на лазскихъ, точнѣе чанскихъ матеріалахъ и потому, что она даетъ намъ основаніе возбудить вопросъ о приуроченія классическаго преданія о

Колхидѣ не къ Риону-Фазису, а къ Чороху-Фазису, поскольку Чорохъ по фонетикѣ фетическихъ языковъ восходитъ къ формѣ Қорохъ, что, въ свою очередь, представляетъ мѣстную форму съ полногласіемъ и съ р. вм. л названія *калх или колх, сохранившася въ греческихъ сказаніяхъ.

Несомнѣнно, что чѣпы были оттиснуты цѣлымъ въ тѣсныя предѣлы современнаго Лазистана несъма рано, но не разомъ. Или мингрельцы, или чѣпы представляли коренное населеніе и на востокѣ отъ Чороха, между прочимъ — по лѣвому притоку сего Имер-хеву, въ бассейнѣ котораго грузины — карты появляются лишь съ конца VIII-го вѣка, а армяне, предшествовавшіе грузинамъ, также были пришлымъ племенемъ, осѣвшимъ на территоріи чѣповъ. Таково представленіе, возникающее у насъ о Кларджетин при знакомствѣ съ Жятіемъ Григорія Хандатійскаго, подвижника VIII—IX-го вѣка, и невольно насъ тлнуло къ чѣпскимъ языковымъ матеріаламъ, чтобы найти въ нихъ опору для распознаванія чѣпскихъ пережитковъ въ географической номенклатурѣ Кларджетин.

Были еще и другіе культурно-историческіе вопросы, вынуждавшіе отнестись съ особымъ вниманіемъ къ языку лезовъ, которыхъ грузины называютъ чѣпана (ჭებ-ჯბე ჭან-ებ-ი) и въ которыхъ мы имѣемъ извѣстныхъ древнихъ армянамъ чѣпохъ = чейновъ (Վէլ լեւո) и «чѣппа» (Վախր-ը խան-իւ). Занимался названіями нѣкоторыхъ металловъ, въ томъ числѣ бронзы, я нашъ на признаки фетического ихъ происхожденія, и мнѣ хотѣлось мои лингвистическіе доводы провѣрить по языковымъ даннымъ лезовъ, тѣмъ болѣе, что природное названіе ихъ ჭან или ჭაუნ по нашей исторической фонетикѣ является позднѣйшимъ видоизмѣненіемъ ჭაუი («қаи, гезр, қауи), т. е. второй части эпонимического родоначальника «тубал-кайи», собственно «Туваг-капи», по Библіи (Книга Бытія 4, 22: ്൬ қауи), изобрѣтателя мѣди или желѣза, «ковача всѣхъ орудій изъ мѣди и желѣза».

Наконецъ, изученіе древне-грузинскаго литературнаго, точнѣе — церковнаго языка, обнаружило нѣкоторыя слова и выраженія чѣпскаго и мингрельскаго происхожденія, между прочимъ, такихъ существенныхъ терминовъ христіанской церкви, какъ ჭებ-ჯბე (тайная) *ошера* и ჭებ *ошерила служба*, которые находятъ свое объясненіе въ чѣпскомъ и мингрельскомъ: въ нихъ ჭებ обычное слово, обозначающее *ночь, ошера*.

Болѣе обстоятельное выясненіе этой стороны дѣла чрезвычайно важно для датировки памятниковъ древне-грузинской письменности, вообще для исторіи грузинской литературы. Дѣло въ томъ, что непосредственное вліяніе греко-византійскаго міра на грузинскую церковь, греческаго языка на гру-

эвизийский начинается съ известнаго момента. Съ какого? Мѣстныхъ реаль-ныхъ традицій на этотъ счетъ не сохранилось. Мѣстныя традиціи легендарно возводятъ греческое вліяніе къ моменту зарожденія христіанства въ Грузіи. Между тѣмъ, начальная эпоха грузинской церкви протекала въ единеніи съ древней восточной церковью спро-персо-армянскою. Это ясно выступаетъ, между прочимъ, изъ изученія грузинскихъ переводовъ св. Писанія.

Литературные памятники обнаруживаютъ, что еще въ VIII, IX, X и даже XI вѣкахъ ревнители грузинской церкви въ духѣ греко-православнаго ученія занимались передѣлками древнихъ грузинскихъ переводовъ, согласованіемъ ихъ съ греческими подлинниками, или совѣтъ новыми переводами съ греческаго взамѣтъ старыхъ переводовъ съ армянскаго. Попутно высплется, что проводниками греческаго вліянія были, если не исключительно, то преимущественно учителя грузинской церкви, происходившіе изъ областей чанскаго первоначальнаго района. Вообще, апріорно казалось вѣроятнымъ, что греческое вліяніе въ восточную Грузію шло черезъ лазовъ и мингрельцевъ, т. е. чановъ и вверовъ, находившихся въ непосредственномъ общеніи съ Византіею, какъ мингрельцы-пверы, или даже входившихъ въ составъ ея, какъ лазы-чаны. Силою вещей приобщенные къ греческому языку съ одной стороны, а съ другой, — говоряще на языкахъ, родственныхъ съ грузинскимъ, они естественно были наилучше подготовлены для такой миссіи, какъ распространеніе греческаго церковнаго вліянія въ Грузіи, въ частности — для переводовъ памятниковъ церковной литературы съ греческаго на грузинскій. И когда, дѣйствительно, въ древне-грузинскихъ текстахъ начинаютъ вскрываться чанпизмы и вверизмы, то это апріорное вѣроятное соображеніе можетъ приобрести значеніе неизбежнаго факта. Конечно, при такомъ положеніи дѣла пришлось бы признать, что греко-византійское церковное вліяніе не могло развиваться въ Грузіи раньше обращенія самихъ чановъ-лазовъ въ христіанство, т. е. раньше VI-го вѣка, если, дѣйствительно, вѣрно, что до этого времени не было лазовъ-христіанъ въ достаточномъ числѣ, чтобы припимать участіе въ обращеніи своихъ сородичей съ востока.

Какъ ни разнообразны намѣченные вопросы, касающіеся Лазистана, они всѣ въ концѣ концовъ ищутъ опоры въ лазскомъ или, правильнѣе, чанскомъ языкѣ.

Чанскую рѣчь можно наблюдать и въ предѣлахъ Россіи, въ Батумской области, въ трехъ часахъ ѣзды на западъ отъ Батума¹⁾, у моря и выше, въ Мургульскомъ ущельѣ. Но этотъ лингвистическій районъ, да и пограничная

1) Въ самомъ Батумѣ также не мало лазовъ, но они — пришлые.

Извѣстія II. А. II. 1010.

Турецкая полоса съ мѣстечкомъ Хопз подверглись сильному вліянію грузинскому и мингрельскому. Значительно болѣе интересна западная часть Турецкаго Лазистана. Чанскій языкъ и здѣсь подвергся могущественному вліянію сначала греческаго языка, а въ позднѣйшее время турецкаго, но участь элементы воздѣйствія чужеродныхъ языковъ, греческаго и турецкаго, гораздо легче, чѣмъ заимствованія изъ родственныхъ — грузинскаго и, особенно, мингрельскаго языковъ. Заимствованія изъ столь близко стоящихъ языковъ часто могутъ быть отстаиваемы, какъ подлинныя явленія чанскаго языка.

Такимъ образомъ, основною задачею настоящей моей поѣздки въ Турецкій Лазистанъ было изученіе чанскаго языка, по возможности свободного отъ грузинскаго или мингрельскаго вліянія¹⁾.

Попутно съ изученіемъ языка я имѣлъ въ виду использовать пребываніе въ краѣ для археологическихъ и этнографическихъ наблюденій или, во всякомъ случаѣ, сдѣлать рядъ фотографическихъ снимковъ, которые должны были характеризовать край въ какомъ-либо отношеніи.

Я никакъ не могъ предположить, что наши заятія встрѣтятъ лишь одни подозрѣнія, и что за нами устроится и общественный, и полицейскій сыскъ. Намъ подозрѣвали изъ томъ, что мы пріѣхали для снятія военно-топографическихъ плановъ, что мы переодѣтые военные лазутчики. Особенно сильно доставалось рослому моему спутнику студенту Н. Н. Тихонову. Когда ничего реальнаго добровольцы не могли предпринять, видя его богатырскую силу, они досаждали ему безконечными вопросами о цѣли путешествія, говорили прямо въ лицо, что не вѣрятъ, спрашивали вызывающе, когда же, наконецъ, мы уберемся, и дразнили, утверждал, что онъ не русскій, а еврей. Называть насъ обомъ гиурами вслухъ стѣснялись немногіе.

Не помогало устраненію подозрительности то, что я велъ работы свои на виду у всѣхъ. Въ мою команду въ любое время дня и ночи (былъ рамазанъ) входилъ каждый, какъ въ свою, каждый ложился на мою постель, рылся въ мои вещи, и я не протестовалъ. Я только требовалъ, чтобы ко мнѣ обращались на чанскомъ языкѣ, и я старался отвѣчать по-чанск. Каждый считалъ своею обязанностью допрашивать меня о цѣли путешествія и рѣдко кто вѣрилъ, что я пріѣхалъ для изученія чанской рѣчи.

Выѣхать я собрался изъ Батума. Въ Батумѣ помощникъ военнаго губернатора П. П. Шубинскій совѣтовалъ мнѣ не ѣхать прямо въ Лазистанъ,

1) Лингвистическіе результаты поѣздки собраны въ печатающейся книжкѣ «Грамматика чанскаго (лазскаго) языка съ грестоматією и словаремъ». («Матеріалы для фетическаго языкознанія», II).

расположенный въ нѣсколькихъ часахъ пути отъ Батума, а совершить путешествіе въ Константинополь или, во всякомъ случаѣ, въ Трапезундъ и заручиться рекомендательными бумагами отъ турецкихъ центральныхъ властей. Онъ же предупреждалъ меня не полагаться на значеніе курьерскаго паспорта, которыми я былъ снабженъ.

Имѣя въ распоряженіи всего мѣсяцъ, я не могъ дѣлать такой крюкъ, какъ поѣздка въ Константинополь или хотя бы въ Трапезундъ, когда, послѣ нѣсколькихъ часовъ ѣзды на фезюкѣ, я могъ начать свою работу надъ интересовавшимъ меня языкомъ. Еще весною о моей поѣздкѣ было сообщено въ Константинополь и въ Ризу, и я хотѣлъ надѣяться, что въ Атіинѣ власти предупреждены о пріѣздѣ русскаго ученаго.

Въ довершеніе моего смущенія полицеймейстеръ г. Батума сообщилъ мнѣ, что едва-ли мнѣ можно будетъ ѣхать въ Турцію изъ Батума безъ препятствій, такъ какъ мени задержать въ карантинѣ, объявленномъ турецкими властями для пріѣзжающихъ изъ Россіи. Это свѣдѣніе, оказавшееся потомъ совершенно фантастическимъ, повидному, удивило и помощника губернатора.

Начиная терять надежду на дѣйствительное содѣйствіе со стороны официальныхъ учреждений, я воспользовался услугами частныхъ лицъ. Судьба свела меня въ Батумѣ съ нѣкимъ грузиномъ, двадцать лѣтъ прожившимъ въ Турціи. Я съ нимъ встрѣчался въ Иверскомъ монастырѣ и въ Константинополѣ во время поѣздки на Афонъ въ 1896-мъ году.

Черезъ него я познакомился съ лезгомъ изъ Архавы и получалъ рекомендательное письмо къ Февзи-бею въ Атіинѣ, моему главному покровителю въ Лазистанѣ и лучшему, просвѣщенному учителю лазскаго языка (рис. 1).

Лазъ изъ Архавы бесѣдовалъ по-турецки и, повидному, стыдился знанія родной, чанской рѣчи. На мою просьбу дать мнѣ свѣдѣнія о лазскомъ (чанскомъ) по-лазски (по-чански), архавецъ отвѣчалъ уклончиво по-турецки: «*migrelâ bilürsün, bir dir: no-mimrelski знаешь? то же самое*». Впрочемъ, архавецъ успѣлъ мнѣ сообщить, что «за Атіяною лазская (чанская) рѣчь лишь въ двухъ деревняхъ, а затѣмъ въ сторону Ризы лазская (чанская) рѣчь прекращается. Въ самой Ризѣ, конечно, встрѣчаются лазы, говорящіе по-лазски (чански), но они — пришлые.

«Въ глубь страны лазскаго (чанскаго) рѣчь распространится лишь до

Навостія II. А. Н. 1910.

1. Февзи-бей.

лялѣ, лѣтнихъ кочевомъ: отъ прибрежныхъ поселеній, такъ, напр., отъ Аѣины въ глубину будетъ не болѣе трехъ-четыреохъ часовъ ѣзды до крайняго пункта распространенія лазской (ѣапской) рѣчи. Въ Аѣинѣ сравнительно чистая лазская (ѣапская) рѣчь; древнія предавіа можно найти и чистую лазскую (ѣапскую) рѣчь наблюдать въ Архавѣ.

Все это сообщеніе архавскаго лаза или чапа въ общемъ подтверждалось личными моими наблюденіями. Другія частныя лица въ Батумѣ, въ томъ числѣ товарищъ мой по гимназій, Н. Эліава, чиновникъ Батумской Таможни, сообщали, что ни о какомъ карантинѣ не можетъ быть рѣчи, что я могу поспѣть на маленькій пароходъ, отъѣзжающій въ Хопз и другія лазскія мѣстечки. Не безъ нѣкотораго колебанія согласились дать мнѣ изъ Таможни бумагу, чтобы при возвращеніи пропущены были безпошлинно тѣ аппараты и приспособленія, которыя я везъ изъ Россіи, поставивъ мнѣ, однако, условіемъ обратный вѣздъ непременно черезъ Батумъ.

Послѣднимъ моимъ бесполезнымъ обращеніемъ къ оффиціальнымъ учрежденіямъ была телеграмма нашему представителю въ Ризѣ, чтобы онъ сдѣлалъ шаги для облегченія моей высадки, съ фотографомъ и научными матеріалами, въ Аѣинѣ, крайнемъ на западѣ значительномъ пунктѣ съ лазами, говорившими по-ѣапски.

Итакъ, оказался пароходъ, обслуживающій мѣстное береговое сообщеніе между Батумомъ и Тразезундомъ. Называется онъ «Тразезундъ». На немъ и выѣхали мы изъ Батума 31-го августа, въ 4 часа 15 м. по-полудни. Отказавшись отъ поѣздки на фелюкѣ¹⁾, мы лишились возможности провѣрить свѣдѣніе, сообщенное д-мъ княземъ Н. Оом. Эрлстовымъ, что въ верстѣ на западъ отъ устья Чороха находятся развалины города, и что это остатки Петры.

На пароходѣ урывками слышна ѣапская рѣчь, но междупароднымъ языкомъ служитъ турецкій: пароходъ армянскій, капитанъ турокъ, также команда, въ буфетѣ одинъ армянинъ, другой турокъ. Въ числѣ пассажировъ нѣсколько грековъ и богатыхъ хемшиновъ. Хемшины говорятъ по-русски и занимаютъ меня характеристикой лазовъ въ довольно мрачныхъ чертахъ: особенно не щадятъ красокъ, чтобы ярко изобразить лазскую скупость. На пароходѣ съ капитаномъ управляющій армянинъ. Ему извѣстно про мои научныя работы, больше про раскопки въ Апп. Его энергичная рекомендація мѣстнымъ агентамъ парохода оказала мнѣ существенную помощь, особенно въ Архавѣ.

1) Старался точно передавать мѣстное произношеніе, я помѣнялъ болѣе приличную русскому слуху формы «еелюга» рѣшаюсь писать «еелюка».

Harteria II. A. II. 1910.

Но меня интересуют взгляды самих лазов на свой родной языкъ.

Касательно чанскаго языка я на палубѣ слышу, что существуетъ три главныхъ говора: атинскій, архавскій и хопскій. По мнѣнію одного хопца, самая чистая рѣчь въ «Чхалъ», но большинство собесѣдниковъ утверждаетъ, что чистѣйшая рѣчь въ Вииѣ. Про атинцевъ они же сообщали, что это — греки, выучившіеся чанскому, и въ ихъ устахъ чанская рѣчь искажилась. Они говорятъ, по всей видимости, объ искаженіи произношенія.

Ночью прибыли въ Атвну, но насъ продержали на рейдѣ до утра 1-го сеп-
тбля. Встрѣча была не изъ привѣтливыхъ. Русскій нашъ представитель не отозвался. Меня съ Н. Н. Тихоновымъ пропустили точно сквозь строй. Курьерскій паспортъ отобрали и обратно вручили лишь черезъ 10 дней, когда частныя связи окончательно помогли упрочить мое пребываніе въ краѣ, какъ терпимое зло.

Остановился я въ кофейнѣ съ номерами агента парохода «Тралезундъ».

Здѣсь оказалась колонія эмигрантовъ: грузинъ-мусульманъ, бѣглецъ изъ Россіи Тевфик-бей Бежанисдзе, докторъ грекъ Аѳанасіадесъ, армянскій фельдшеръ.

Тевфик-бей — изъ грузинъ-мусульманъ Батумской области. Это увѣковѣченный въ литературѣ типъ изъ известной южной провинціи Франціи. Политическіе подвиги Тевфика-бея въ его личномъ описаніи, несомнѣнно, могли бы произвести впечатлѣніе на незнакомаго съ южными нравами. Весьма вѣроятно, что своимъ собственнымъ разсказамъ и обязанъ этотъ смѣлый герой своею судьбою: онъ, по его словамъ, признанъ опаснымъ для Россіи дѣятелемъ. Намъ лично Тевфик-бей оказалъ и еще болѣе старался оказать посильное содѣйствіе въ первыя трудныя минуты, когда мы водворились въ Атвнѣ.

Не само рекомендательное письмо, а то, что оно было обращено къ Февзи-бею, обезпечило мнѣ возможность сравнительно безпрепятственныхъ занятій чанскимъ языкомъ на мѣстѣ. Впрочемъ, на Февзи-бей указывали всѣ лазы, съ кѣмъ имъ приходилось мнѣ говорить о своихъ цѣляхъ, какъ на единственное лицо, способное помочь въ моихъ изысканіяхъ.

Мать Февзи-бей или Тилатур-заде Февзи-эфенди — грузинка, но онъ знаетъ лишь по-турецки и по-чански. У него врожденный интересъ къ филологическимъ занятіямъ, я бы сказалъ, здоровый лингвистическій инстинктъ. У него оказалась своя теорія о происхожденіи географическихъ названій Лазистана. Самостоятельно онъ открылъ законъ о перебоѣ въ лазскомъ или чанскомъ к въ ħ. Съ ранняго утра до поздней ночи Февзи-бей не уставалъ заниматься со мною. Для черезъ два пастушихъ рамазана. Февзи-бей строго

соблюдалъ этотъ постъ, но неуклонно продолжалъ проводить со мною въ занятіяхъ долгіе часы, снабжал меня свѣдѣніями по чѣпской грамматикѣ и матеріалами для чѣпскаго словаря. Полутно онъ же освѣдомлялъ меня о различныхъ сторонахъ жизни лазовъ. Въ перерывахъ я продолжалъ заплѣтисъ случайными гостями, охотно я свободно входившими въ мою комнату, чтобы свѣдѣть за тѣмъ, что я дѣлаю.

Въ числѣ такихъ случайныхъ учителей чѣпскаго языка въ нѣсколько пріемовъ опрашивался мною Шевки Джарах-оглы, лакей кофейни, 25-ти лѣтъ, бывавшій лишь въ Ризѣ; Шевки рекомендовался кореннымъ атинцемъ, но скорѣ выяснилось, что онъ происходитъ изъ близкаго селенія Шеленга. не пользующагося хорошею репутаціею.

Спеціально былъ приглашенъ мною простой лавъ, лодочникъ, вези-чавшій себя капитаномъ. Аля или Али-рензомъ. Онъ происходитъ изъ Булейна, близъ Атина, 37 лѣтъ, занимается своимъ дѣломъ между Атиною и Батумомъ. Съ нимъ я больше практиковался въ разговорахъ по чѣпскому языку. Для наблюдений спеціально по булейскому подгѣвору мнѣ давали матеріалъ Шукри-эфенди, Балга-заде, 46 лѣтъ, изъ Булейна, хозяинъ кофейни, и мальчикъ 12-и лѣтъ оттуда же — Исмакъ Балга-заде Ибраим-эфенди. Черезъ 10 дней я уже могъ изъясняться на чѣпскомъ языкѣ и опрашивать лавовъ на родной ихъ рѣчи. Тотчасъ же рѣшено было пѣшкомъ отправиться въ глубь Лазистана по Атинскому ущелью.

11-го сентября совершивъ я эту экскурсію съ Н. Н. Тихоновымъ, въ сопровожденіи проводника Али-ренза. Али-рензъ — строгій мусульманинъ. Не смотря на путешествіе, для него оказавшееся труднымъ, онъ выполнялъ въ точности всѣ обрядовыя требованія добраго послѣдователя ислама, не позволявъ себѣ ни разу прикоснуться даже къ водѣ за цілый день. Въ то же время онъ чрезвычайно свободомыслиць въ политическихъ вопросахъ. Если судить по его словамъ, Турція — не монархія, а республика. На Россію онъ смотритъ свысока, какъ на отставшую страну. «У насъ въ Турціи свобода», спокойно увѣрлялъ меня Али-рензъ; «мы кого увидимъ хорошаго и умнаго, того и поставимъ въ Стамбулѣ править нами». Ему я социальныя вопросы представляются нѣ червобытной простотѣ. «Здѣсь каждый работникъ имѣетъ собственность», поучалъ Али-рензъ, «пладѣтъ землею, а въ Россіи земли много, но она вся принадлежитъ немощнымъ вельможамъ». О русскихъ не имѣетъ никакого представленія. Его землячокъ въ Одессѣ дразнилъ возгласами «сиа! сиа!», очевидно, по-гречески (сѣс — *сѣмья*), и онъ упорно твердитъ, что это — русское слово, что русскіе такъ обижаютъ мусульманъ. Изъ русскаго языка Али-рензъ знаетъ лишь ругательства, кото-

рыны охотно пересыпает свою чанскую рѣчь, принимая ихъ по невѣжеству за певинныя восклицанія или междометія.

Путь нашъ лежалъ по лѣвому берегу рѣки Атинны, куда мы перебрались изъ города у самаго устья по парѣ балокъ, служащихъ мостомъ. То мы нагоняли живонисныя группы, возвращавшіяся съ рынка съ покушками, то онѣ насъ догоняли. Первая же попытка спать одну изъ этихъ группъ энергично была остановлена нашимъ проводникомъ Али-реизомъ: «спрячьте инструменты! Иначе будетъ пехорошо.

Такъ вы вѣдь и жепщины можете спать незамѣтно!»

3. Лазы Атинскаго ущелья.
Али-реизъ (справа).

Скоро мы поравнились съ кофейною, у дверей которой сдѣлали привалъ (рис. 3). Хозяинъ кофейни грекъ. Точно почувля въ воздухѣ: отовсюду стали сбѣгаться лазы, молодые и старцы. Пошли безконечныя допросы. Заинтересовался и униташный, тозстый-претозстый хемшпнъ въ европейскомъ костюмѣ съ фес-

кой, бывавшій на родину изъ дальней страны. Хемшпнъ этотъ пмѣстъ пекарню или мукомое дѣло въ Ровелѣ. Онъ сѣзъ съ лошади, перегруженной багажемъ, и, усѣвшись на почтительно подаанный хозяиномъ стулъ, повелъ на русскомъ языкѣ опилтъ такъ допросъ. Чанскаго онъ не знаетъ.

Продолжая выше путь, мы свернули на лѣво — на юго-востокъ, по правому берегу Мелесурской рѣчки (მელესურს წიხი).

Ночевали въ селѣ Ламго у сестры Али-реиза. Село расположено въ Мелесурскомъ ущельѣ, на правомъ берегу рѣчки Мелескуръ, впадающей справа въ Атинну.

Хозяиномъ дома оказался бойкій мальчикъ, 10-ти лѣтъ, по имени Серветъ (рис. 4). Отецъ его умеръ въ Россіи. Онъ былъ некарежъ, напц-тымъ хемшпномъ. Серветъ послѣ первыхъ же вопросовъ по-чански предложилъ взятьмъ своихъ пояснѣій по-чанскому языку дать ему урокъ по русскому языку, при чемъ перечислилъ рядъ необходимыхъ предметовъ и спросилъ, какъ ихъ зовутъ по-русскл. Мальчикъ живо усваивалъ русскія слова. Десятилѣтній Серветъ грамотный, читаетъ

4. Серветъ, хозяинъ дома
(сѣва). Османъ, сынъ ходжи
(справа).

и пиццетъ по-турецки. Хозяйство у него въ полномъ порядкѣ. Работаютъ женщины, мать и тетка, оны же, какъ истыя лазы, наблюдаютъ. Изъ любви къ искусству оны занимаются охотно пчелами, узы коихъ помѣщены на красныхъ, статныхъ буковыхъ деревьяхъ высоко, высоко, почти у ихъ вершины.

Какъ подобаетъ въ рамазанъ, насъ угощаютъ съ закатомъ солнца: вмѣсто хлѣба — кукурузный чурекъ; подаютъ личинцу, рыбу хамсу, цыпленка. Каждое блюдо подается въ общей мискѣ, откуда куски достаются пальцами. Передъ трапезою и послѣ трапезы обязательно омынаются руки. Чистота во всемъ необычайная. Постельное бѣлье белокоричневой блязны.

Вечеромъ мы идемъ въ кофейню, вверхъ по кругому склону, выплывающую, узкою тропою, которую оспѣиваетъ юркій Серветъ фонаремъ. Хозяинъ кофейни — старикъ, напившій деньги на Дунаѣ въ одну ночь убійственно. Онъ сопровождалъ некогда англичанъ, составившихъ ботаническія коллекціи въ Лазисганѣ. Онъ помнитъ и русскаго «Чичачева», очевидно, П. А. Чичачева, автора «*Asie Mineure. Description physique*» (Paris. 1866¹⁾).

Студентъ Н. П. Тихоновъ нашегъ собесѣдника въ хеминиѣ, прекрасно говорившемъ по-русски. Онъ двадцать семь лѣтъ прожилъ въ Кіевѣ, женатъ на русской. Проповидникъ нашъ повесть чанскую рѣчь, пересыпанную турецкими словами и цѣлыми фразами, о садахъ съ яблоками, грузахъ и торговлѣ: его слушаютъ мѣстные лазы и случайный гость турокъ. Кафеджиктурокъ угощаетъ турецкимъ кофе и чаемъ всю компанію на нашъ счетъ. Входитъ партія курдовъ, занимающихся здѣсь пошениемъ выюковъ. Видъ ихъ свирѣпый. Я стараюсь бесѣдовать по-чански съ хозяиномъ кофейни, больше слушая прикрашенные рассказы о подвигахъ его молодости, пока утомленный видъ Сервета не заставляетъ насъ подумать о позираниціи на подлестъ въ его домъ.

Ночью, за часъ-другой передъ восходомъ солнца, насъ поднимаютъ и угощаютъ трапезою: по-чански это называется *Zeytinli mersela*.

Утромъ изъ Ламбо Серветъ ведетъ насъ къ развалинамъ крѣпости на вершинѣ горы, на противоположномъ берегу Мелескура. Серветъ на помощь вызываетъ подъ самой крѣпостью сына мѣстнаго ходжи, мальчика

1) Этотъ же Чичачевъ далъ матеріалъ для Р. v. Tschichatsch's *Reisen in Kleinasien und Armenien 1847—1863*. Itinerare, redigirt und mit einer neuen Construction der Karte von Kleinasien begleitet von H. Kiepert (Ergänzungsheft № 20 zu Petermann's «Geographischen Mittheilungen», Gotha. 1867). Русскій переводъ Н. Гельмерсена см. «Извѣстія Кавкасскаго отдѣла Имп. Русск. Географ. Общества», т. IV, приложение: «Матеріалы для географіи Азіатской Турціи», стр. 1—79.

Публика П. А. Н. 1010.

Османа, запаканаго съ тропянкою въ крѣпость: здѣсь и сняты они (рис. 4). Названія крѣпости не знаютъ. Ее называютъ просто Джиха (джѣ ѣ і ѣ а), что по-чански значить крѣпость. Развалины ея заросли деревьями, кругомъ лѣсъ.

Стѣны крѣпости грубой кладки, безъ облицовки тесаными камнями. Сохранились двери, собственно ихъ пролеты. Внутри — остатки какой-то постройки, мѣстные утверждаютъ, башн; внутри же — развалины еще какого-то сооруженія, которыя успѣли зарости высокими деревьями. У верхнихъ угловъ одной двери, обрамленной двумя башнями, сквозныя круглыя отверстія, діаметромъ около 0 м., 08.

Изъ крѣпости (джѣ ѣ і ѣ а) спускъ внизъ въ Баш-кой, крайній южный предѣлъ чанской рѣчи въ Атинскомъ ущельѣ. Выше Баш-коя предѣлы хемшиновъ. Въ половинѣ 8-го мы тронулись изъ крѣпости и въ четверть 9-го были въ баш-койской кофейнѣ. Въ Баш-коѣ мечеть со школой. Въ числѣ мѣстныхъ типовъ наше вниманіе обратилъ на себя солдатъ Хусейнъ Калафаджи-оглы, 21-го года, изъ Джигетура. Онъ назвался крымскимъ татарникомъ. Прекрасно говоритъ по-русски и привѣтливъ къ намъ, точно родныхъ увидѣлъ. Однако, и этотъ «крымскій татарникъ» оказался ласомъ по происхожденію: отецъ его былъ пѣкій Топал-оглы изъ Лазистана. Молодой Хусейнъ въ Крыму подучился живописи, теперь пишетъ вывѣски для атинскихъ лавокъ и расписываетъ; частью уже расписаны имъ нѣсколько мечетей въ Лазистанѣ и выше въ горахъ — у хемшиновъ.

Такъ, въ тиши времени, при другихъ историческихъ условіяхъ, лазскіе мастера могли переносить малоазійскіе культурные навыки на сѣверное побережье Черпаго моря. Для меня этотъ лазъ изъ «крымскихъ татаръ» оказался мало-интереснымъ, такъ какъ родной чанскій языкъ ему почти чуждъ.

Изъ Баш-коя путь вверхъ до Калаз, оттуда — въ Испирт, затѣмъ хорошая арибналъ дорога въ Эрзерумъ. По этой дорогѣ пригоняютъ коровъ и быковъ изъ окрестностей Эрзерума въ Атину, откуда вывозятъ для продажи. За забранный въ Эрзерумскомъ вилайетѣ живой товаръ гуртовщики, лазы и хемшины, уплачиваютъ черезъ шесть мѣсяцевъ по сдѣлкѣ.

На обратномъ пути пришлось перейти съ лѣваго на правый берегъ Атины по живописному мѣсту, обросшему роскошнымъ плющемъ, въ Аисо-кѣприси. Мосты обыкновенно каменные, въ одну арку. Нѣже, у источника села Цишко, на правомъ берегу Атины, намъ повстрѣчался парень съ корзинкою, плетеною, какъ мнѣ казалось, по-русски, но на самомъ дѣлѣ мѣстнымъ издѣліемъ европейскаго образца.

12-е сентября мы думали посвятить ознакомлѣнію съ сѣзанами, расположенными между Аѣиною и Виѣз. Въ 6 часовъ были на погахъ. Погода пугала нашего капитана Аѣа, чтобы выступить моремъ. Лошадей не могли достать, чтобы ѣхать верхомъ. Извозомъ на лошадиныхъ запряжкахъ «моладжпры», переселенцы, грузины-мусульмане изъ Батумской области, оставшіе въ Эски-Трапезонѣ. Эски-Трапезонъ у устья р. Чортупы цѣлкомъ принадлежитъ имъ. Въ Аѣинѣ оказался одинъ изъ эпхъ грузинъ-мусульманъ, но съ нимъ были два лошади, за третью же надо было съѣздить въ Эски-Трапезонъ; съ лошади — три рубля до Виѣз. Однако, погода прояснилась, и послѣ долгаго томительнаго ожиданія показалась наша фелюка: ея управлялъ Махмудъ, имѣя подручными разговорчиваго сангвиника Максуда и молчаливаго флегматика Хусейна: всѣ трое лезы изъ с. Буѣйна, какъ и мой проводникъ Али-ренѣз. Живно перенесли наши вещи съ фотографическими принадлежностями въ фелюку, перенесли лезы на спинахъ и насъ, мейл, студента Н. Н. Тихопова и Али-ренѣза.

Случайно у самой Афины, еще передъ мысомъ, показавшаяся кавалькада изъ дамъ, ѣхавшихъ въ черныхъ чадрахъ подъ зонтами. Не смотря на известную даль (дорога здѣсь проходитъ не по берегу), дамы, замѣтивъ фелюку съ пассажирами, поспѣшили закрыть лица. Это была семья вицскаго мудира.

Ждалъ и такого разъясненія по опыту: когда въ Атіяѣ рекомендовали кого-либо хорошимъ, мнѣ приводили лишь подобныя основанія порядочности человѣка. Но здѣсь мой собесѣдникъ сказалъ: «Прекрасный онъ человѣкъ! Шесть человѣкъ убито имъ собственноручно». — На войнѣ? спросилъ я, дѣлая видъ, что не понимаю. Собесѣдникъ усмѣхнулся паявности вопроса и ограничился отвѣтомъ: «нѣтъ, не на войнѣ! . . .» Названа была фамилія: она извѣстная.

Вскорѣ, именно черезъ 20 м., мы поровнялись съ Нижнимъ Булепомъ у рѣчки Булепа. Агіентъ парохода «Трапезундъ» — хозяинъ кофейни, въ которой мы проживали, Шукри-эфенди Балта-зада, съ берега прощался съ нами: своего рода богатые рантье, дворянской, какъ мнѣ говорили, фамиліи; члены ея живутъ здѣсь у себя ближе къ лопу природы, странствуя въ горы лишь по дѣламъ.

Проѣхали рѣчку Боду, по-чански на атинскомъ говорѣ Бода-цари (ბოდა-წყარო).

Миновавъ Эски-Трапезонъ, мы поровнялись съ устьемъ рѣки Фортуны о четырехъ рукавахъ. При впаденіи рѣчной воды море сильно вознавалось, и насть заливало водою.

У устья Фортуны и особенно за нимъ мы видѣли цѣлый рядъ сѣтей, разставленныхъ для ловли ластребовъ (ლექსტრები).

Аслан-Бей.

Въ 2½ часа мы были у Арташена, лихорадочнаго мѣста.

Въ Влѣцъ пріемъ радушный, послѣ Атіяны неожиданный. Здѣсь гнѣздо беговъ, въ той или иной степени находящихся въ родствѣ съ родовитыми домами грузинъ-мусульманъ. Вахид-бей, къ кому у меня рекомендательное письмо, боленъ: онъ захватилъ лихорадку въ Арташенѣ и лежитъ въ жару безпомощно; никакого лекарства, никакой на мѣстѣ медицинской помощи. Приходится помочь изъ скудной моей дорожной аптечки. Аслан-Бей, братъ

Вахида, когда-то учительствовать, былъ учителемъ средне-учебнаго заведенія въ Трапезундѣ въ продолженіе 10 лѣтъ, преподавалъ математику.

Сейчасъ, по его разсказу, составлять книги по счетоводству. Но производить впечатлѣніе человека, тоскующаго отъ бездѣлья; ислѣски стараются содѣйствовать моимъ работамъ, но тлѣются трудомъ; продолжительные разпросы ему въ страшную тлѣсть. Больше по привычкѣ онъ посяетъ съ охотничьимъ истребомъ (рис. 5).

Бегъ эти чрезвычайно апатичны, и цѣлые дни проводятъ въ томительнѣшней бездѣлѣ, быть можетъ, теперь только — въ рамазанъ.

Совершенно противоположность молодой Клим-бей (рис. 6); живой, какъ ртуть, огненъ темпераментомъ. Учился, но не вынесъ школьнаго режима въ Трапезундѣ. «Климъ, конечно, что не дошелъ до конца, вотъ мой братъ — образованный офицеръ; впрочемъ, — что по существу могла бы мнѣ дать турецкая школа? Ничего для ума! Другое дѣло въ Россіи. Тамъ науки учить. Тамъ такому молодцу изъ хорошаго дома, если еще образованіе имѣть, первое почетное мѣсто. Да, что мѣсто? Тамъ люди хорошие, понимаютъ насъ, вашу душу понимаютъ, сердце цѣнятъ. Тамъ ученые, оттуда прѣѣзжаютъ къ намъ, вотъ вы прѣѣхали насъ изучать, а развѣ затѣять хотя бы турокъ ѣздить когда-либо изучать въ Россію русскихъ?»... Клим-бей проникнутъ искреннимъ чувствомъ уваженія къ русскимъ, что и не скрываетъ: разговоры его на эту тему въ присутствіи толпы ставили меня въ неловкое положеніе, когда онъ рѣзко и открыто излагалъ свои политическіе взгляды. Полиція здѣсь тише воды, ниже травы. Пришелъ какъ-то допрашивать городового и просить было показать паспортъ, но затѣмъ скрылся, когда пришелъ другіе. Старотурокъ изъ лазовъ сталъ намекать на мою будто бы тайную миссію, и когда я отпарировалъ его вопросы, присутствовавшіе лавы отъ души смѣялись надъ неудачею добровольнаго сыщика. А вскорѣ затѣмъ на улицѣ послышались крики, лавочники и покупатели бѣжали гурьбою поглядѣть на скандалъ: это молодой Клим-бей расправился собственноручно съ лицами, позволившими себѣ выѣшиваться безцеремонно въ мои заплѣты.

6. Клим-бей.

Кизимъ-бей — племянникъ Зиа-бей. Самъ Зиа-бей изъ грузинъ-мусульманъ, по фамилиі Абашидзе.

Несмотря на превосходное знаніе литературнаго турецкаго языка, онъ всѣмъ флярами прилипалъ къ Россіи, влюбленъ въ русскую литературу, недурно знаетъ въ русскихъ классикахъ и мечтаетъ о Россіи: ему запрещень въѣзды на родину, въ Батумскую область, гдѣ остались сестры его безъ призора, и не можетъ онъ получить разрѣшенія на проживаніе хотя бы во внутреннихъ губерніяхъ Россіи.

Въ Вицѣ я пробылъ недѣлю. При изученіи мѣстнаго говора у меня оказалась масса сотрудниковъ. Постояннымъ справочнымъ источникомъ служилъ Шевки Кади-оглы (Козыма Кади-оглы), 38 лѣтъ, изъ Вицѣ, сынъ «лимап-рензи» Ахмед-эфенди (рис. 7): еще мальчикомъ, онъ провелъ 10 лѣтъ въ Архавѣ; 3 года былъ «чаушомъ» въ Атинѣ; страствовалъ по многимъ стра-

7. Вицѣ. Лады собираютъ меккій орѣхъ. Шевки Кади-оглы (стоитъ справа).

намъ, умѣетъ говорить по нѣскольку фразъ на многихъ европейскихъ и восточныхъ языкахъ. Изъ Вицѣ я также совершилъ, за день до выѣзда, одну экскурсію во внутрь — въ села по ущелью Абу-ѣкари. Въ 9 ч. 45 мы выступили пѣшкомъ съ нашей квартиры, почти въ центрѣ городка. Черезъ пять минутъ мы были у праваго берега Абу-ѣкари. Дорога вверхъ

лишь для пѣшеходовъ; она вьется по обрыву надъ рѣкою или нѣсколько удаляется отъ нея, укрываясь въ гѣсъ. По дорогѣ часто встрѣчаются «мошваджионы» (*meşvâdžion-i* тошваѣѣион-и), *мѣста отдохновенія*. Это четырехугольные бесѣдки съ дверью на дорогу, съ сидѣніями вдоль стѣнокъ, доходившихъ до трети высоты всего зданія о четырехъ столбахъ. Крыты онѣ черепицею. «Это на случай дождя», объяснили мнѣ лазы, но я замѣтилъ, что въ нихъ охотно отдыхаютъ и въ хорошую погоду. Въ 10 ч. 23 м. мы сѣдѣли первый привалъ, въ 10 ч. 35 м. продолжали путь далѣе и вступили въ предѣлы с. Абу Суфла. Лазы въ пути не торопятся; если кто идетъ быстро, его спрашиваютъ встрѣчные, даже незнакомые: «Что случилось»? Въ 11 ч. 15 мы достигли второго «мошваджиона». Здѣсь у бесѣдки оказался и родникъ.

Встрѣтили цыганскій таборъ — изъ черныхъ палатокъ. Далѣе вступили въ предѣлы с. Абу-Ули, поднившись съ послѣдняго привала въ 11 ч. 45, и въ первомъ часу были въ центрѣ названнаго села, у третьей бесѣдки «мошня-джини». Съ одной стороны школа, съ другой — мечеть. Въ школѣ дѣвочки и мальчики учатся вмѣстѣ. Въ бесѣдкѣ общество молодыхъ и старцевъ. Молодые сочувственно насъ встрѣчаютъ и на нашъ вопросъ, разрѣшать ли сфотографировать дѣтей всѣхъ вмѣстѣ у школы, отвѣчаютъ: «конечно!» Но муллы не разрѣшаютъ. Молодые сконфужены. Одинъ изъ нихъ, студентъ Константинопольскаго университета Ахмедъ Хамди, приглашаетъ къ себѣ въ домъ. Мы первый разъ въ настоящемъ, старинномъ лазскомъ домѣ. Студентъ стѣснился, что комната украшена старою лазскою рѣзбою, а не отдѣлана по-европейски. Онъ горячо говоритъ про патріотическую политику «обновленной Турціи», но исключительно по-турецки: чанскаго опъ не знаетъ или черезчуръ въ немъ слабъ. Поблагодаривъ за гостепріимство, мы возвращаемся пройденнымъ путемъ домой.

19-го сентября, въ 9 ч. 55 утра, мы изъ Вицъ выѣхали въ Архабу или Аркабъ на фелюкѣ рейса Юсуфа. Еще наканунѣ я справлялся о цѣнахъ, и хозяинъ нашей кофейни мнѣ сообщилъ, что фелюка отъ Вицъ до Аркаба стоитъ 2 р., не болѣе. Самъ Юсуфъ еще раньше на такой же вопросъ отвѣтилъ неопредѣленно: «всего два-три рубля». Когда я замѣтилъ, что «три рубля — не слишкомъ ли много», Юсуфъ улыбнулся и уклончиво замѣтилъ: «завтра поговоримъ». Утромъ, вмѣсто прямого отвѣта, Юсуфъ сталъ пересчитывать трудности пути: ему нужны три гребца, онъ долженъ заплатить комманданту и въ Вицъ, а въ Аркабѣ въ общей сложности рубль и т. д., и т. д. И нѣсколько разъ прерывая его, прося не занимать меня лишними разговорами и прямо назвать сумму съ тѣмъ, чтобы везъ насъ одинъ съ вещами въ Аркабъ. Юсуфъ нерѣшительно поглядывалъ то на хозяина кофейни, то на воздухъ и, наконецъ, соглашавшись отвѣтить: «четыре рубля, фелюка твоя, моя люди къ твоимъ услугамъ!» Тѣмъ не менѣе, когда стали садиться, мы оказались частью пассажировъ, которые собирались расположиться, какъ у себя дома, на тѣсной палубѣ кормы. Сначала хозяинъ кофейни предупредилъ, что со мною поѣдетъ его старшій братъ. Затѣмъ посадили къ намъ дѣвочку 8 лѣтъ, всю покрытую коростю и подозрительными ранами; при ней находилась дѣвушка лѣтъ 12—13, покрывавшая себя, но не всегда, чадру изъ тонкой желтоватой матеріи, босовогола. Подсѣли къ намъ я словоохотливый старикъ до Аркаба, еще два лаза изъ Сумлы, одинъ очень вѣжливый, болѣзненный, па глазахъ у всѣхъ нарушавшій рамазанъ (уточсался не совсѣмъ зрѣлымъ бѣлымъ виноградомъ), другой — молодой, съ

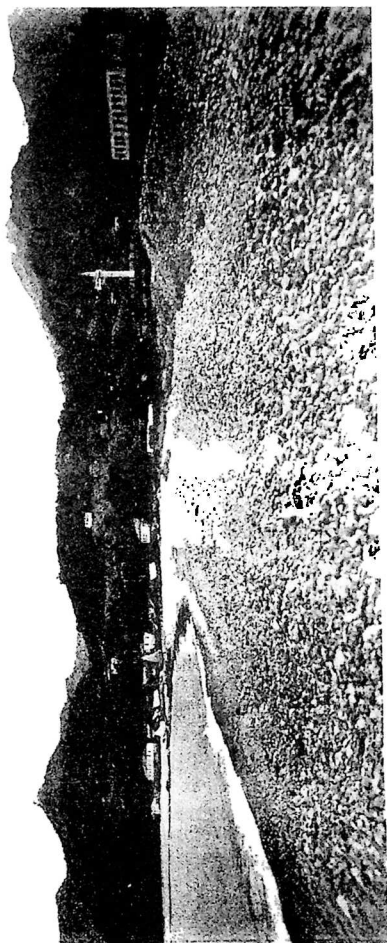
ослѣпительно бѣлыми зубами и выхоленными усами, въ щегольски обматанномъ вокругъ головы по-лазски башлыкѣ. Не успѣли отѣхаться отъ Вицѣ, какъ приняли еще мальчика 12 лѣтъ. Были еще охотники ѣхать на нашей фелюкѣ, но я уже не вытерпѣлъ и громко запротестовалъ. Однако, успѣлъ къ намъ подсесть еще одинъ пассажиръ: подскочилъ подъ конецъ хопскій лазъ, городской изъ Хопѣ, развязный, цыпичный, испортившій мнѣ яесь перекладъ, такъ какъ въ его присутствіи не было возможности практиковаться въ чанскомъ, приходилось лишь слушать: о чемъ бы ни заговорить, представитель хопской полицейской власти все сводилъ къ разговорамъ о батумскихъ красавицахъ изъ тракторовъ... Мимоходомъ онъ заигрывалъ съ 13-ти лѣтней дѣвушкой, приставалъ съ цыпичными стихами или намеками къ сидѣвшему рядомъ мальчику 12-ти лѣтъ.

Нѣкоторые изъ непредвидѣнныхъ пассажировъ, въ томъ числѣ хопскій городской, посажены были за весла. Паруса болтались безъ дѣла за отсутствіемъ вѣтра, но мы ѣхали довольно быстро: было пять гребцовъ. Въ 10 ч. 45 м. мы поровнялись съ лазскимъ селомъ Тороц-и: небольшой деревушка, всего въ десять домовъ, у самаго берега. Протѣвъ нея — стоянка для судовъ, «безопасный ляманъ въ самую бурную погоду», если вѣрнѣе монимъ спутникамъ, хотя кругомъ не видно очертаній бухты.

Въ 11 ч. 10 м. мы подѣхали къ Сумлѣ. Пассажиры стали высаживаться съ рискомъ угодить въ воду; лазъ съ выхоленными усами вымокъ въ морѣ: по колѣна я весело побѣжалъ по направленію къ расположенной у берега кофейнѣ, потряхивая ногами и брызгал набранною водою, точно собачка, выгнѣшая изъ пруда.

Въ 12 ч. 25 м. показалось село Моцхора: мы проѣзжали уже мимо, и не прошло часа, какъ поровнялись съ рѣчкой, точнѣе ручейкомъ, протекающимъ на границѣ между Вицѣ и Аркабу.

Въ 2 ч. 15 м. мы стали приближаться къ Аркабу (рис. 8). Не доѣзжая, съ запада по правую руку показался высокій домъ, повидимому, кофейня, расположенная близко къ морю. Далѣе устье рѣчки; ее почти не замѣтно, однако проѣздъ мимо нея чувствителенъ: нашу фелюку подбрасываетъ, какъ мячикъ, волнами, которыя всегда усиливаются у впаденія рѣкъ и рѣчекъ. Аркабъ расположенъ, сравнительно съ Вицѣ и Атіной, дальше отъ моря. Можетъ быть, это бросается еще больше въ глаза отъ того, что ряды лавокъ («нога») вытянулись не вдоль морского берега, а перпендикулярно къ нему. У берега сейчасъ нѣсколько парусныхъ судовъ. Бросаемъ якорь: одинъ изъ гребцовъ, выскочившій на берегъ, тянетъ фелюку къ сушѣ, и ласъ высаживаетъ на спявѣ капитанъ ея, стоя въ водѣ по колѣна. Онъ же

8. Гора Аїтінга (Аїтінга).

Исследования Н. А. М. 1910.

достаеѣтъ вещь, но песуть пхъ мѣстные нопльщяки. Въ аркабской кофейнѣ чувствуется значительно плаче, чѣмъ въ Атінѣ и даже въ Внѣ: прекрасная свѣтлая комната, часто содержится; люди привѣтливы. Къ моимъ занятіямъ чанскимъ языкомъ относился съ меньшимъ недоумѣніемъ и во всякомъ случаѣ безъ тѣни подозрительности для вражды. Мѣстный дѣлатель, къ которому у меня рекомендательное письмо отъ Аслан-бея изъ Внѣ, предупредителенъ и общается всякое содѣйствіе, не раскрывалъ еще письма. Онъ, оказывается, агентъ парохода «Трапезундъ», знаетъ меня по пароходу, управляющій котораго рекомендовалъ меня его вниманію. Онъ созываетъ лучшихъ знатоковъ мѣстной чанской рѣчи. Независимо, съ большою охотою помогаетъ мнѣ въ работахъ по аркабскому или архавскому подговору виднаго говора западнаго нарѣчія Шевки-ефенди Сохѣ-зада, онъ же Мемедъ Шефяки, студентъ Константинопольскаго университета; происходитъ онъ изъ «каріе» Галатѣ «мелле» Паріантъ. На вопросъ мой, какъ онъ сумѣлъ такъ хорошо сохранить знаніе родной рѣчи, десять лѣтъ пробывъ въ Стамбулѣ, хотя и съ вакаціонными перерывами, г. Шевки мнѣ отвѣтилъ: «лазскій (чанскій) языкъ не забывается. Въ Стамбулѣ насъ, лазовъ, много, и другъ съ другомъ мы бесѣдуемъ всегда и тамъ по-лазски (чански)».

Чанскій языкъ, однако, забывается: хозяинъ нашей кофейни, Хаджи Шахин-зада Хамди-бей, истый лазъ изъ Аркаба, предпочитаетъ бесѣдовать и свободнѣе говорить по-турецки и даже по-грузински, чѣмъ по-чански. Интересно, что грузинскій языкъ онъ называетъ «чурук-суйскимъ» (ჭურჭლ-სუისკი).

Въ Архавѣ я ограничился проверкой діалектическихъ матеріаловъ, собранныхъ и проверенныхъ въ Атінѣ и Внѣ, на что понадобилось всего два дня.

20-го сентября, въ 9 ч. 30 м., я выѣхалъ изъ Архавы моремъ въ Хонэ на фелюкѣ. Черезъ четверть часа мы поровнялись съ двумя пещерами («магаре») наверху, въ отвѣсной скалѣ: по словамъ моихъ лодочниковъ, каждая изъ нихъ длиною въ 25 сажень. Хозяинъ фелюки предлагалъ напиться хорошей воды изъ холоднаго родника на самомъ берегу моря, когда въ 10 ч. 35 м. мы опбали его на фелюкѣ, ловко проскальзывая между скалами. Въ 11 ч. была оставлена въ сторонѣ Киса. Черезъ полъ-часа мы прибыли въ Хонэ или Хбпу (сами лазы здѣсь называютъ «Хона»). Опять допросъ у каймакама. Онъ изъ грековъ-мусульманъ; говорить по-французски нѣсколько фразъ, но не понимаетъ. Допрашиваетъ меня самъ каймакамъ, полулежа на столѣ. На мѣстѣ каймакама сидитъ мулла и пишетъ что-то, полуприслушываясь къ моимъ отвѣтамъ.

Студентъ Н. Н. Тихоновъ изъ Архавы въ Хонэ приходитъ пѣшкомъ. Дорога сухимъ путемъ трудная, но вознаграждаютъ великолѣпныя виды. Надъ дорогой господствуетъ, укрѣпившись на вершинѣ высокой горы, какъ будто крѣпость обычнаго здѣсь типа: по словамъ проводника, это — развалины церкви. Вершина съ этими развалинами, какъ почти вся гора, видна изъ Хонэ. Появленіе русскаго при встрѣчѣ производило ошеломляющее впечатлѣніе. Вообще уголокъ этотъ считается настолько укромнымъ, что въ эти дни рамазана мусульмане позволяли себѣ курить и пить въ полной увѣренности, что никто ихъ не замѣчаетъ. Н. Н. Тихоновъ засталъ врасплохъ у родника двухъ муллъ, поспѣшавшихъ упрятать остатки початыхъ виноградныхъ гроздей.

Въ учителя ко мнѣ напросился сначала очень смѣшленный лазъ, потомъ оказавшійся служащимъ и мною интересовавшійся въ иныхъ цѣляхъ... Вѣрнымъ и внимательнымъ моимъ руководителемъ по хопскому говору былъ Али-эфенди, полностью Хаджи-Карал-оглы Али-эфенди; въ хопскомъ околоткѣ онъ бывалъ вездѣ, часто ѣздитъ по дѣламъ въ Батумъ, но сейчасъ располагаетъ невольнымъ досугомъ, потерпѣвъ отъ пожара, уничтожившаго его лавку. Впрочемъ, независимо отъ Али-эфенди, компанія мол все время была полна лазовъ, охотно откликавшихся на мои вопросы.

Въ Хонэ я поработалъ около недѣли. Выполнивъ свою программу, я выѣхалъ 26-го сентября въ Батумъ на пароходикъ «Транезунд».

Въ Видѣ и Архавѣ, а также въ Хонэ, гдѣ городское населеніе, да, повидимому, и сельское отличается большою терпимостью и въ значительной мѣрѣ либерально, за каждымъ нашимъ шагомъ слѣдила турецкая полиція.

Въ Архавѣ также, впрочемъ, появился доброволецъ-старикъ, съ палкою набросавшійся на симпатичнаго парня, согласившагося показать развалины «генуэзской» крѣпости Н. Н. Тихонову для фотографированія. Молодой лазъ досталъ револьверъ и угрожалъ уложить на мѣстѣ старика, и тогда доброволецъ-сыщикъ бросился ко мнѣ въ комнату съ палкою. Между тѣмъ, оторвавъ меня отъ занятій въ кругу сочувствующихъ лазовъ, городской успѣлъ грубо погнать меня въ полицейскій участокъ, гдѣ на меня началъ было безцеремонно кричать мудиръ, но, пока онъ выслушивалъ мой спокойный вопросъ, не было ли касательно меня бумагъ отъ его высшихъ властей по запискѣ нашего консула, и я получалъ отрицательный отвѣтъ, младотурецки настроенная толпа ворвалась въ комнату и освободила меня отъ дальѣйшихъ неприятныхъ послѣдствій.

Конечно, сознательные и интеллигентные лазы насъ защищали не разъ,

по положеніе въ общемъ было такое, что я боялся гибели своихъ лингвистическихъ записокъ. Всякіе вопросы истолковывались превратно, всякіе фотографическіе снимки возбуждали подозрѣніе или, когда вопросъ касался женскихъ типовъ, дѣйствовали раздражающе на мусульманскій фанатизмъ населенія. Постановка самыхъ невинныхъ географическихъ вопросовъ требовала необычайной осторожности. Н. Н. Тихонову, ведущему фотографическую часть, пришлось съзрѣть до крайности сюжеты для снимковъ и часто заниматься фотографированіемъ отнюдь не интересныхъ типовъ, чтобы приручать нѣсколько публики. Когда, такимъ образомъ, намъ удалось устранить всякое основаніе для заподозрѣванія насъ въ военныхъ дѣлахъ, меня стали было признавать млодолазомъ, возбуждающимъ ласское населеніе. Но тутъ наступилъ и день моего выѣзда.

Уже первая экскурсія по Атнскому ущелью выяснила мнѣ малую пользу отъ пѣшаго хожденія по селамъ для изученія чанской рѣчи: для исчерпывающаго ея изслѣдованія пужпы нныя условія. Прежде всего нужно, чтобы населеніе относилось къ вамъ съ довѣріемъ и пріучилось къ мысли о возможности интереса къ чанскому языку. Этого можно достигнуть лишь повторнымъ посѣщеніемъ края и завывышнемъ знакомства съ отдѣльными вліятельными жителями. Иначе пѣтъ никакой возможности сблизиться съ источниками лучшей чанской рѣчи. Проходя десятки деревень, нельзя попасть ни въ одну изъ нихъ: вы вступаете на территорію данной деревни, но все равно — деревня для васъ закрыта, такъ какъ обыватели живутъ отдѣльными усадьбами, и чтобы войти въ любую изъ нихъ, надо быть знакомымъ съ ея хозяиномъ. Знакомство съ домомъ было бы особенно важно и потому, что это облегчило бы если не бесѣду съ ласкими женщинами, то возможность слышать ихъ, этихъ лучшихъ хранительницъ чистоты чанскаго языка. Единственное мѣсто для общенія съ жителями при отсутствіи знакомаго дома — случайныя встрѣчи въ пути, у родниковъ, въ бесѣдахъ, которыя расположены вдоль дорогъ на извѣстныхъ промежуткахъ, и особенно въ кофейняхъ. Женщинъ въ кофейняхъ видѣть нельзя: онѣ тамъ не бывають. Кромѣ того, въ кофейняхъ собирается разнородный элементъ, хозеява сами не всегда лзы (бывають турки и греки), и въ большинствѣ слышна турецкая рѣчь.

Трудно этому повѣрить, но фактъ, что до нашей поѣздки въ Турецкомъ Лазистанѣ далѣе нѣкоторыхъ пунктовъ береговой линіи не бывалъ ни одинъ европейскій ученый. Въ наукѣ, несомнѣнно, больше свѣдѣній объ аравійскомъ полуостровѣ, чѣмъ о маленькомъ краѣ, пограничномъ съ Россією и легко обозрѣваемомъ съ палубы любого парохода русскаго, французскаго и

нѣмецкаго обществѣ. Пароходы названныхъ обществъ — чаще и регулярнѣе всѣхъ нѣмецкій, — совершая рейсы, на своемъ пути изъ Батума заходятъ въ Ризу или во всякомъ случаѣ въ Трапезундъ. Казалось бы, не только грузиновѣдъ и отчасти армянисты, но и классикъ, и византиянисты заинтересованы въ знакомствѣ съ этимъ историческимъ краемъ. Но, что особенно любопытно, — сами чины или лазы, такъ плохо намъ извѣстные и никогда нами не посѣждаемые, какъ-никакъ знаютъ Россію и охотно ее посѣждаютъ. Едва ли реальное вліяніе Россіи за-границей сказывается такъ сильно гдѣ-либо, какъ въ Турецкомъ Лазистанѣ. Я скажу болѣе: въ самой отдаленной отъ нашихъ границъ части Турецкаго Лазистана, именно въ Аѣнскомъ ущельѣ, русское вліяніе сказывается, между прочимъ, въ сильномъ распространеніи русскаго языка.

Волки ли, однако, соотвѣтственно симпатіи къ русскимъ въ Аѣпскомъ ущельѣ? Мы, — я и студентъ Н. Н. Тихоновъ, были свидѣтелями лишь обратнаго, какого-то непонятнаго злобнаго чувства къ русскимъ. Отдѣльными лицами, какъ напр. Февзи-бей, исключительная фигура, въ счетъ не идетъ, да онъ, впрочемъ, русскаго языка и не знаетъ. Вообще изъ моего общенія съ лазами я вынесъ убѣжденіе, что, какъ ни странно, симпатіи и уваженіе къ русскому имени питаютъ — я это старался намъ часто демонстрировать тѣ лазы, которые не знаютъ русскаго языка, и особенно тѣ области Турецкаго Лазистана, въ которыхъ менѣе всего или вовсе не слышно русской рѣчи. Особую подозрительность, къ моему удивленію, проявляли къ намъ, какъ къ русскимъ, тѣ, кто жила въ Россіи. Одинъ лазъ, по его словамъ, двадцать лѣтъ прожившій въ Кіевѣ, вошелъ ко мнѣ въ комнату и присталъ съ вопросомъ на русскомъ языкѣ о цѣли моего путешествія. «Изучать лазскій языкъ? Зачѣмъ?» Я никакъ не могъ втолковать ему, что существуетъ паука, занимающаяся изученіемъ языковъ. Тогда я рѣшилъ подвести его къ вопросу съ конкретныхъ явленій, я спросилъ его, какъ лицо, двадцать лѣтъ проводившее въ русскомъ университетскомъ городѣ: «Знаешь ли, что значить «университетъ»? — «Нѣтъ!» — «Быть можетъ, ты слышалъ, что среди господъ, присылавшихъ за хлѣбомъ въ твою лавочку, есть профессоръ?» — «Нѣтъ!» — «И про студентовъ никогда не слышалъ?» — «Слышалъ!» — «Знаешь, кто они такіе?» — «Знаю, это — тѣ, которые дерутся». . . .

Эти бывавшіе въ Россіи лазы и доводили свою развязность въ общеніи съ нами до нахальства. Наоборотъ, живущіе постоянно на родинѣ, даже въ низшихъ слояхъ отличаются извѣстной корректностью.

Для ознакомленія съ краемъ болѣе всего надежды я возлагалъ на

карту Генеральнаго Штаба. Съ трудомъ удалось получить ее лишь благодаря Императорской Академіи Наукъ, но, получивъ, я не обрадовался, такъ какъ въ самомъ интересномъ для меня пунктѣ, между рѣками Вице и Фортунною, оказалась бѣлая прогалина, — полоса совершенно не обследованная. Отдѣльные листы карты снабжены были надписью «секретно», что затруднило свободное ея пользованіе въ средѣ, относившейся къ моимъ занятіямъ подозрительно.

გამომცემლობის დირექტორი – ნანა ხახუტაიშვილი
გამომცემლობის რედაქტორი – ლალი კონცელიძე
ტექნიკური რედაქტორი – ედუარდ ანანიძე

ხელმოწერილია დასაბეჭდად 11.12.2015
ქაღალდის ზომა 60X84 1/16
ფიზიკური თაბახი 3
ტირაჟი 100

დაიბეჭდა უნივერსიტეტის სტამბაში
ქ. ბათუმი, ნინოშვილის 35